

JOGTUDAT-KUTATÁSOK A MAGYAR JOGSZOCIOLÓGIÁBAN A RENDSZERVÁLTÁST KÖVETŐEN II.

H. SZILÁGYI István
egyetemi tanár (PPKE JÁK)

1. Bevezetés

Az alábbi dolgozat *A magyar jogtudat-kutatások elméleti és módszertani kérdései* címmel indult kutatási program részeként született,¹ amely megvalósítására 2020-ban a Nemzeti Közszerológiai Egyetem támogatásával, illetve az annak kebelében működő Információs Társadalom Kutatóintézetrel együttműködésben került sor. A kutatás első fázisa a hazai jogtudat-kutatások történetének áttekintése volt a szimbolikus kezdetként jelölhető 1967-től napjainkig terjedő időszakban, ami azonban maga is két szakaszra bontva került feldolgozásra, elválasztva a rendszerváltás előtti² és az azt követő, napjainkig tartó periódust.³ A tanulmány első része az utóbbi, a rendszerváltástól 2020-ig terjedő időszak első két évtizedében zajlott jogtudat-kutatások ismertetésére vállalkozott,⁴ míg a most megjelenésre kerülő második rész fogja át a 2010-et követő periódust.

¹ A projekt részletes bemutatására lásd: H. SZILÁGYI István: Kísérlet a magyar jogtudat-kutatások elméleti és módszertani kérdéseinek áttekintésére. *MTA Law Working Papers*, 2020/12. 24. <https://jog.tk.mta.hu/mtalwp/kiserlet-a-magyar-jogtudat-kutatasok-elméleti-es-módszertani-kerdeseinek-attekintesere>

² Ld. H. SZILÁGYI István: Jogtudat-kutatások a magyar jogszociológiában a rendszerváltás előtt. *Iustum Aequum Salutare*, XVII. évf., 2021/1. 27–62.

³ A tárgyban született korábbi kutatások, melyekre a jelen tanulmány is támaszkodik: GAJDUSCHEK György: Empirikus jogtudat-kutatás Magyarországon 1990 után. [A továbbiakban: Gajdusчек (2018a).] In: H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1867–2017*. Budapest, Pázmány Press, 2018. 63–94. [A továbbiakban: H. SZILÁGYI (szerk., 2018).] VINNAI Edina: Jogismeret, jogi attitűd, jogtudat. In: BENCZE Máttyás – VINNAI Edina (szerk.): *Jogszociológiai előadások*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 122–142., különösen 136–142.

⁴ A tanulmány első része megjelent: H. SZILÁGYI István: Jogtudat-kutatások a magyar jogszociológiában a rendszerváltás után. I. *Iustum Aequum Salutare*, XVII. évf., 2021/4.

2. A jogtudat-kutatás második virágkora (a 2010-es évek)

Az elmúlt évtizedben a jogtudat vizsgálata iránti érdeklődés örvendetes megélénkülésének lehettünk tanúi. Mindez azonban nem annyira a jogtudat összetett problémája köré fonódó kutatások tematikus bővülésében jelentkezett elsősorban, hanem sokkal inkább a kutatások intenzitásának, módszertani változatosságának és professzionalizmusának növekedésében, valamint az egyes projektek egyre szervezettebb összekapcsolódásában, egymásra épülésében.

Ami az évtized kutatási témáit illeti, a korábbiakban vizsgált tárgyak közül a jogi szocializáció, s ezen belül elsősorban a joghallgatókra fókuszáló kutatások, valamint az ügyvédség vizsgálata biztosította a rendszerváltást követő két évtized kutatási hagyományaihoz való kapcsolódást. S persze nem szabad megfeledkeznünk a „jog és nyelv” kutatások ebben az évtizedben zajló második hullámáról sem, amelynek eredményeit már – időben előre ugorva – az előzőekben összefoglalóan ismertettük. A megújulás tematikus alapját azonban mindenképpen a Kelemen-féle 2010-es vizsgálat példáját követve, az egész magyar lakosságra reprezentatív *survey*-típusú kutatások jelentették. Ezek egy olyan adatbázist hoztak létre, ami lehetőséget teremtett a legkülönbözőbb szempontú másodelemzések,⁵ és longitudinálissá fejleszthető további vizsgálatok elvégzéséhez. A laikus társadalmi szintű jogtudat eddigi vizsgálatai elsősorban a jogtudat politikai kultúrával, politikai lélektani összefüggéseinek vizsgálatával kapcsolódtak össze, így a jogszociológia és a politikai szociológia, szociálpszichológia közötti együttműködést ösztönözték leginkább.

A következőkben a tematika szálait külön tartva – a korábbiakban megszokott módon – időrendben haladva igyekszünk bemutatni a fontosabb kutatási projekteket, s ezek egymásra épülését.

2.1. A joghallgatók körében végzett vizsgálatok

A joghallgatókra vonatkozó kutatásokat sorra véve elsőként az ELTE ÁJK Jogszociológiai Tanszékén a Fleck Zoltán által szervezett kutatócsoport projektjéről kell szólnunk,⁶ amely a jogállami értékek jogi oktatásban – illetve a rendőrtisztek képzésében – való átadásának vizsgálatát tűzte célul.⁷ Valójában a kutatás empirikus része – mely el-

⁵ A Kelemen-féle 2010-es adatfelvétellel támaszkodott például az az elemzés, amely kimutatta, hogy akkor a magyar szélsőjobboldali beállítottságú válaszadók nyitottabb gondolkodásúnak mutatkoztak a többieknél, olyanoknak, akik hajlamosabbak a hétköznapi problémákon kívül eső kérdésekkel foglalkozni. Ez a tény ellentétben áll a politikai lélektan hagyományos elképzelésével, amely a jobboldaliságot a gondolkodási merevséggel szokta párosítani. Vö. Jan-Erik LÖNQUIST – Zsolt Péter SZABÓ – László KELEMEN: The Rigidity of the Far-right? Motivated Social Recognition in a National Representative Sample of Hungarians in the Eve of the Far-right Breakthrough in the 2010 Elections. *International Journal of Psychology*, Vol. 54., Iss. 3. (2019) 292–296.

⁶ A kutatócsoport tagjai voltak: Krémer Ferenc, Navratil Szonja és Uszkiewicz Erik. A kutatást az ELTE ÁJK Jogszociológiai Tanszéke által létrehozott Európai–Magyar Jogszociológiai Oktatási és Kutatási Alapítvány a Nyílt Társadalom Intézet támogatásával folytatta le.

⁷ A kutatás eredményeinek összefoglalására ld. FLECK Zoltán – KRÉMER Ferenc – NAVRATIL Szonja – USZKIEWICZ Erik: *Technika vagy érték a jogállam? A jogállami értékek átadása és az előítéletek csök-*

sősorban Krémer Ferenc munkája – a jogállami értékek közül kifejezetten az egyenlőség értékére, pontosabban az annak ellentmondó diszkriminatív előítéletek alakulására koncentrált,⁸ illetve hogy a joghallgatók miként értékelik az egyetemen folyó oktatást a jogállami értékekre való érzékenyítés szempontjából.⁹ Az elemzések alapját egy korábbi, 2004-ben hasonló kérdőívvel a rendőrtisztek körében végzett (N=356) és egy 2011-es adatfelvétel képezte, melynek a mintájába az ország hét jogi fakultásának hallgatóiból kerültek kiválasztásra a megkérdezettek, nagyjából az országos arányuknak megfelelően (N=719), valamint 52 rendőrhallgató. A joghallgatókon belül a kutatók igyekeztek egy első éves (N=253) és egy negyedéves (N=231) almintát képezni, de a hallgatók mintegy harmada a kérdőív kitöltése során nem jelezte, hogy melyik évfolyamhoz tartozik, így a két almintába lényegesen kevesebben voltak besorolhatók.¹⁰

Krémer elsőként a mintába került joghallgatók többségi hatalomhoz való viszonyát vizsgálta,¹¹ majd a társadalmi egyenlőség különböző dimenzióiban – jogvédelem,¹² közjavakhoz való hozzáférés,¹³ az aktív és passzív szolidaritás,¹⁴ valamint a magán-szféra társas kapcsolatai¹⁵ – a társadalmi nemi (nők, homoszexuálisok), vallási (zsidó

kentése a jogászok és rendőrtisztek képzésében. Budapest, L'Harmattan, 2012. [A továbbiakban: FLECK et al. (2012).]

⁸ KRÉMER Ferenc: Az előítélet és a diszkrimináció kulturális mintái a joghallgatók és leendő rendőrtisztek körében. In: uo. 42–90.

⁹ NAVRATIL Szonja: Új megközelítésben a jogászképzésről. In: uo. 113–123.

¹⁰ A minta reprezentativitásának kérdésessége mellett azonban más módszertani problémák is felmerülnek. „Súlyos módszertani problémának tűnik, hogy a vallási, nemzeti kisebbségekkel szembeni előítéletet mérő, nemzetközileg is alkalmazott kérdésekre illesztették a nőket. Ami egyfelől torz adatokat, másfelől olyan abszurd megállapításokat eredményez, hogy míg sokan nem szeretnék, hogy gyermekük cigánygyerekekkel tanuljon együtt, addig a nők gyermekeivel (sic!) szemben nincs ilyen ellenérzés.” – jegyezi meg Gajduschek György elemzésében. GAJDUSCHEK (2018a) i. m. 153.

¹¹ A többségi hatalomhoz való viszonyt a kutatók azzal az itemmel kísérelték meg mérni, hogy a válaszadó a jog melyik funkcióját látja fontosnak: a konfliktusmegoldást, vagy a szabályok kikényszerítését. Valójában a modern jogrendszerekben mindkét funkció jelen van, az előbbi jellegzetesen a magánjogban (polgári jog), míg az utóbbi a közjogban (közigazgatási és büntetőjog). Így a felmérés adatai inkább azt bizonyítják, hogy a hallgatók ezzel tisztában vannak, mintsem a kutatók következtetését, miszerint „a válaszadó joghallgatók mintegy háromnegyede alig, vagy semmilyen különbséget nem látott a konfliktuskezelés és a kikényszerítés között.” Uo. 50. [Kiemelés az eredetiben.] Miként azt sem tartjuk meglepőnek, hogy a rendőrhallgatók körében is fele-fele arányban mutatkozott a jog e két funkciójának („szolgálunk és védünk”) preferálása. Uo.

¹² A jogvédelemmel kapcsolatos attitűdöket egy pozitív és egy negatív irányú kérdéssel mérték a kutatók: „Véleménye szerint a jognak melyik társadalmi csoportot kell leginkább védenie?” – a joghallgatók esetében, míg a rendőrhallgatóknak feltett kérdés „Véleménye szerint a rendőrségnek mely társadalmi csoportot kell leginkább védenie?” volt, valamint „Véleménye szerint melyik társadalmi csoport milyen mértékben jelent veszélyt a társadalomra?” (joghallgatók és rendőrhallgatók).

¹³ A vizsgálatban a foglalkoztatás, a lakóhelyhez való hozzáférés, az (közoktatási és felsőfokú) oktatási esélyek és az egészségügyi ellátás dimenzióiban mutatkozó előítéleteket mérték a kutatók. Uo. 60–79.

¹⁴ A szolidaritási viszonyokat a válaszadónak a különféle kisebbségi csoportok tagjai részére nyújtott segítség adás és az onnét kapott támogatás elfogadására vonatkozó hajlandóságának mérésével igyekeztek felderíteni a kutatók. Uo. 79–83.

¹⁵ A skála alapját képező itemek azok voltak, hogy a válaszadó mennyire fogadná el, hogy gyermeke barátokozzon, együtt játsszon valamely kisebbséghez tartozó társával, vagy hogy valamelyik családtagja

vallásúak, Krisna-tudatú hívők) és nemzetiségi (német, szlovák, kínai, cigány) kisebbségekre vonatkozó preferenciáikat. Mindezt a leendő rendőrtisztek és a joghallgatók teljes mintájára, valamint az utóbbin belül az első és negyedéves hallgatók átlagainak összevetésével, melyet klaszteranalízissel egészített ki.

Az eredményeket tekintve aligha lepődhetünk meg azon, hogy az előítéletesség vizsgált aspektusainak mindegyikében a romákkal szembeni diszkriminatív beállítódások a legerősebbek. Miként a „többségi magyarok” és a többi társadalmi csoport közötti hierarchikus szegmentáció képe is megfelelhet az általános várakozásainknak: „többségi magyarok”, nők – homoszexuálisok, németek, zsidó vallásúak – szlovákok, Krisna-tudatú hívők, kínaiak – romák (az előző három szegmenstől jelentősen leszakadva). Van azonban néhány figyelemre méltó eredmény is. Így például, hogy a joghallgatók általában meglehetősen toleránsak a homoszexuálisokkal szemben – kivéve a családi kapcsolatok közegét, ahol a homofóbia éppen csak megelőzi a romákkal szembeni elutasítás mértékét.¹⁶ Vagy hogy – 2012-ben – a jövő jogászai leginkább a munkaerőpiac és az egyetemi tanulmányokhoz való hozzáférésben korlátozták volna a romákat, míg az egészségügy területén nagylelkűbbeknek mutatkoztak velük szemben.¹⁷ Az jogász évfolyamok összehasonlító eredménye azt mutatta, hogy a tanulmányok folyamán általában minden vonatkozásban csökkentek a hallgatók előítéleteinek ereje. A szerzők ezt nem értékelték különösen jelentősnek. A klaszterelemzés eredményei alapján meghatározott három csoport – kirekesztők, inkonzisztensek, elfogadók – arányainak 3-5%-os módosulását,¹⁸ melyet teljes mértékben a szakmai ethosz elsajátításának tulajdonítottak a kutatók, kevésnek tartották, bizonyítékként a jogászképzés jogállami értékek átadásában játszott gyenge teljesítményére.

A magunk részéről ezzel nem tudunk egyetérteni, különösen, ha figyelembe vesszük a szociálpszichológia közismert megfigyelését, hogy az ilyen jellegű előítéletek felnőtt korban való enyhítéséhez nagyon erős társadalmi hatásokra, reális egyéni tapasztalatok sokaságára van szükség. Paradox módon ezt támasztotta alá az oktatási metódus évfolyamonként való értékelése is, amely azt mutatta, hogy a végzéshez közelebb a hallgatók egyre elégedetlenebbek a jogállami értékek iránti érzékenyítés minden aspektusával.¹⁹

A következőkben a Kelemen-féle projekt harmadik fázisáról kell megemlékeznünk, amely szerencsésen szinte egybeesett az ELTE kutatócsoportja által végzett kutatással,²⁰ és a projekt első, 2007-ben a joghallgatók körében lefolytatott kutatásra épült,

közeli rokonai párkapcsolatot létesítsen ilyen személyekkel. Uo. 83–86.

¹⁶ Uo. 84.

¹⁷ Uo. 77.

¹⁸ Az első évfolyamosokhoz képest a negyedévesek körében a kirekesztők aránya 18,1-ről 15,7%-ra, az inkonzisztenseké (ingadozók) 74,7-ről 70,6%-ra csökkent, míg a következetesen elfogadóké 7,2-ről 13,7%-ra nőtt.

¹⁹ Vö. NAVRATIL (2012) i. m. 116–119.

²⁰ Fleck Zoltán tanulmányában nem csupán a Kelemen-féle előzményi kutatást, hanem a harmadik szakasz eredményeit összefoglaló kéziratot is hivatkozta. Vö. FLECK Zoltán: A kutatás előzményei. In: FLECK et al. (2012) i. m. 41. A Kelemen László és Hollán Miklós által végzett vizsgálat témájában és módszereiben és megelőlegezte és támogatta az ELTE-n induló kutatást.

amennyiben az akkor már tervezett, s részben megvalósított longitudinális vizsgálat módszertani szempontból szabatosabb kivitelezését jelentette. Az öt évvel később, 2012-ben, a korábbival gyakorlatilag azonos kérdőívvel²¹ végzett adatfelvétel mindkét almintája – 141 elsős és 132 ötödéves hallgató – az ELTE ÁJK-ról került kiválasztásra, míg a KGRE ÁJK-ról vett 2007-es alminta kikerült az elemzésből. Ez azért volt metodológiai szempontból szerencsés megoldás, mert – miként azt a későbbi kutatások igazolták²² – a két intézmény rekrutációs bázisa különböző, így az oktatásba belépő hallgatók társadalmi helyzete közötti eltérés eleve torzította volna az összehasonlítást. A három alminta – az ELTE ÁJK-n 2007-ben elsőéves, 2012-ben elsőéves és a 2012-ben ötödéves hallgatók mintái – komparatív analízise nem csupán azt tárta fel, hogy az eltelt öt év alatt a tanulmányaikat kezdő hallgatók között milyen eltérések mutatkoztak a szocio-demográfiai tényezők, a közéleti tájékozottság, a politikai beállítottság, az igazságszolgáltatás megítélése, a bűnözésre és a bűnmegelőzésre vonatkozó vélekedéseik, valamint a jövőbeli pályafutásukra vonatkozó elképzeléseik között. Ezen túlmenően lehetőség nyílt arra is, hogy – a hazai kutatások történetében úttörő módon – vizsgálják, hogy a jogászképzés milyen hatást gyakorolt e nézetek alakulására. A módszertan fejlesztése szempontjából fontos előrelépés volt az is, hogy az adatok elemzésére a korábbiaknál szofisztikáltabb statisztikai elemzési módszerek (faktoranalízis) is alkalmazásra kerültek.²³

A vizsgálat eredményei²⁴ általában megerősítették a 2007-es adatok elemzésekor már észlelt tendenciák tovább hatását. A hallgatók társadalmi háttérét tekintve például a vizsgált időszakban a képzésben részt vevő évfolyamban a nők aránya kétharmadról közel háromnegyedre emelkedett.²⁵ A joghallgatók általában magas jövedelemű családból származnak, s szüleik felsőfokú végzettséggel rendelkeznek – bár a kutatás hipotézise, hogy a családok többségében vagy nagyrésztében a szülők legalább egyike maga is jogász lenne, nem igazolódott. 2012-ben a hallgatók általában a közélet iránt érdeklődőnek tekintették magukat, még inkább, mint 2007-ben. Jóllehet az elemzések azt mutatták, hogy ez nem annyira a jogászképzésnek, hanem az információs társadalom irányába mutató általános változási folyamatoknak tudható be.²⁶ Jelentősen növekedett a képzésbe belépő hallgatók „pályatudatossága”, amennyiben 2007-ben az

²¹ A 2012-es, legfrissebb kriminál-statisztikai adatokat felhasználva került aktualizálásra egy item. Ld. KELEMEN László – HOLLÁN Miklós: *Joghallgatók a jogról II.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2013. 18.

²² Ld. FÓNAI Mihály: *Joghallgatók. Honnan jönnek és hová tartanak?* Debrecen, DE ÁJK–DELA Könyvkiadó Kft., 2014. 52–58.

²³ A kutatás módszertani szempontú áttekintésére ld. GAJDUSCHEK (2018a) i. m. 68–69.

²⁴ A kutatás eredményeinek részletes bemutatására ld. KELEMEN–HOLLÁN i. m.

²⁵ Vö. KELEMEN–HOLLÁN i. m. 87., 130. Ez nyilvánvalóan előrevetíti a jogász professzió elnöiesedésének egyébként már korábban és azóta is érzékelt folyamatát. Az ügyvédek vonatkozásában erről ld. UTASI Ágnes (szerk.): *Ügyvédek a gyorsuló időben (1998–2015).* Szeged, Belvedere Meridionale, 2016. 106–107.

²⁶ Figyelemre méltó azonban, hogy a 2012-es adatok azt mutatták, hogy míg az elsős és az ötödévesek internethasználatuk között nem mutatkozott különbség, s általában a hagyományos médiumok használata háttérbe szorult, addig a napi sajtó olvasása éppen az elsősök között magasabb arányú. KELEMEN–HOLLÁN i. m. 87.

elsősök csupán fele (51%) volt biztos benne, hogy jogász szeretne lenni, míg 2012-ben a gólyák közel háromnegyede (73%-a).²⁷

A jogászképzés jogtudatot formáló hatása természetesen erőteljesebben érvényesült az igazságszolgáltatás megítélésének, valamint a bűnözésről és a bűnmegelőzésről kialakult vélemények alakulásában. Az előbbi esetében a vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy valamelyest növekedett a hallgatóknak a bíróságok működésébe vetett bizalma az egyetemi tanulmányok során,²⁸ noha a peren kívüli megegyezés lehetőségét az ötödévesek nagyobb arányban preferálták a bírósági jogérvényesítéssel szemben, mint az elsősök.²⁹ A bűnözés (bűnmegelőzés) problémái kapcsán a joghallgatók elég kiegyensúlyozottan értékelték a bűnelkövetés mögött álló okokat, a személyes körülmények és a társadalmi hatások jelentőségét egyaránt figyelembe vették. Az általuk felállított rangsor élén a nehéz gyermekkor, a szocializációs problémák és a szegénység szerepeltek.³⁰ Érdekes módon a hallgatók általában kis jelentőséget tulajdonítottak a média kriminalitást indukáló hatásának. Összességében a jogi oktatás hatása abban nyilvánult meg, hogy a hallgatók elutasítóbbá váltak a bűnözés genetikai meghatározottságának eszméjével szemben, és egyre inkább felismerték, hogy a bűnözés a társadalom szükségszerű velejárója. A vizsgálat során ezt a tézist az elsősök kétharmada még elutasította, végzősként már közel kétharmaduk elfogadta.³¹

Végezetül a kutatás figyelemre méltó eredménye volt annak kimutatása, hogy a jogászképzés több vonatkozásban is a liberális politikai nézetek elfogadását erősítette a hallgatók körében. Relatív erős liberális attitűdöt képviseltek a joghallgatók a börtönbüntetés bűnözésre gyakorolt hatásának, valamint az abortusz és a halálbüntetés megítélésében. Ezzel szemben a szociális támogatások növelésének bűnözésre gyakorolt hatásában és a marihuána fogyasztás engedélyezésének kérdésében erősen konzervatív volt a véleményük. A súlyosabb bírósági ítéletek visszatartó erejével kapcsolatban a válaszok alapján enyhén konzervatív beállítódás volt megfigyelhető körükben. Összességében a politikai attitűdök tekintetében a 2012-es joghallgatók enyhe liberális álláspontot képviseltek, de az ötödévesekre ez a típusú gondolkodás még erősebben volt jellemző.³² A követéses vizsgálatban résztvevő évfolyam kezdeti konzervatív attitűdje jelentős mértékben tolódott liberális irányba a képzés öt évében. Az elmozdulás azonban nem a hallgatók önértékelésében, hanem a politikailag érzékeny kérdésekkel kapcsolatos vélemények összesítése alapján volt kimutatható. Márpedig ezek egy része olyan szakmailag is jelentős kérdés (abortusz betiltása, halálbüntetés visszaállítása) volt, melyek esetében a liberálisabb beállítódás a jogászképzés során megszerzett ismer-

²⁷ Uo. 134.

²⁸ Noha ez a jogegyenlőség érvényesülésének, a politikától való függetlenség és a bíróság hatékonyságának általános megítélése vonatkozásban csupán az általános negatív attitűdök enyhülésében volt érzékelhető. Uo. 131.

²⁹ Uo.

³⁰ Ezt követik a sorban egymással keveredve a tágabb környezet (társadalmi egyenlőtlenségek), illetve a személyi és situációs körülmények (pl. agresszivitás, illetve hirtelen felindulás) hatásai. Érdekes, hogy az ötödévesek az elsősöktől magasabbra értékelik a kortárs csoport hatását.

³¹ Uo. 132

³² Uo. 87–88.

retekre is visszavezethetőnek tűnt. A jogászképzés hatásai részben kimutathatók voltak a súlyosabb bírósági ítéletek visszatartó erejének értékelését illetően is, hiszen itt az ezzel egyetértők csökkenése az ötödévesek körében intenzívebb volt. Ezzel szemben nem az oktatás, hanem inkább más társadalmi tényezők hatásának volt tulajdonítható, hogy 2012-ben a joghallgatók jóval nagyobb arányban utasították el a szociális támogatások növelésének a bűnözést csökkentő hatásának gondolatát, illetve megengedőbbek voltak a marihuána-fogyasztás legalizálását illetően.³³

A joghallgatók pályatudatosságának kérdéséhez kötődnek Fónai Mihály kutatásai, aki a joghallgatók rekrutációját és pályaeorientációját vizsgálta az évtized kezdetén. E vizsgálatok a magyar társadalom rétegződése és mobilitása szociológiai kutatásának részeként és ennek szemléleti távlatából foglalkoztak a jogi oktatás kutatásával, s az utóbbi években nagy lendületet vettek a diplomás pályakövető-rendszer (DPR) országos szintű kiépítésével.³⁴ A kutatási eredményekből most két megállapítást érdemes kiemelnünk. Az egyik a joghallgatók családi hátterére vonatkozik:

„[...] a joghallgatók a »középosztályból« jönnek, még ha nehéz is a középosztályt vagy a középosztályokat definiálni. És hová tartanak? A középosztálynak egy magas presztízsű csoportjába, pontosabban eltérő, de általában magas presztízsű csoportjaiba.”³⁵

A másik érdekes eredmény a jogász hivatások presztízsének vizsgálatához kapcsolódik: míg a joghallgatók általában a bírói hivatást értékelték a legmagasabbra, amit másodikként követett az ügyvédkedés – majd folytatódik a rangsor az ügyészséggel és a közigazgatással –, addig a végzet friss diplomások zöme a közigazgatásban helyezkedik el, második legnépesebb csoportjuk pedig az ügyvédi irodákban talál állást.³⁶ Az ügyvédi hivatás tehát a vágyott presztízs és a valóságos lehetőségek tekintetében is bizonyosan egyike azoknak a magas presztízsű csoportoknak, amely felé a joghallgatók tartanak.

Ezt a megállapítást támasztotta alá – többek között – az elmúlt évtized utolsó jelentős, joghallgatók körében végzett vizsgálata, melyet Badó Attila vezetett a SZTE ÁJK Összehasonlító Jogi Intézet munkatársainak bevonásával.³⁷ A kutatás előzménye az

³³ Uo. 130. Az csak remélhető, hogy nem a kutatási eredmények publikálása készítette a kormányzatot a jogászképzés állami támogatásának megszüntetésére a későbbiekben.

³⁴ E kutatási irány eredményeinek legfrissebb összefoglalására ld. FÓNAI i. m.

³⁵ Uo. 123.

³⁶ A 2010-es adatok szerint a végzett joghallgatók mintegy 4 %-a talált állást a közigazgatásban, míg közel egy negyedük (23,3%) az ügyvédi irodákban. Vö. uo. 120.

³⁷ A kutatócsoport tagjai voltak: Feleky Gábor, Lőrinczi János és Patyi Zsófia. A vizsgálat eredményeinek közlésére ld. Badó Attila – Feleky Gábor – LŐRINCZI János – PATYI Zsófia: Összehasonlító motivációs vizsgálat a szegedi joghallgatók körében. In: BADÓ Attila (szerk.): *Jogszociológiai alapismeretek*. Szeged, Pro Talentis Universitatis Alapítvány, 2020. 245–279.; Badó Attila – LŐRINCZI János – PATYI Zsófia: A magyar joghallgatók motivációi, céljai, életstratégiai egy empirikus vizsgálat alapján. *Forum. Acta Juridica et Politica*, 8. évf., 2018/2. 35–63. [[A továbbiakban: BADÓ–LŐRINCZI–PATYI (2018a)]; BADÓ Attila – LŐRINCZI János – PATYI Zsófia: A magyar joghallgatók preferenciáinak empirikus vizs-

1996–1997-ben a szegedi és a göttingeni egyetem joghallgatói körében végzett kutatás volt, mely a pályára kerülés körülményeit és a szakmai karrierrel kapcsolatos elképzeléseket igyekezett felmérni. Ennek tapasztalataira támaszkodott a 2017–2018-ban végzett adatfelvétel, amely ezúttal nyolc magyarországi képzőhely hallgatóiból választott, nagy mintára (N=1150) folytattak le. A mintát az első (N=679) és negyedéves (N=379) almintákra osztották,³⁸ és a kérdőív kitöltése egy koordinátor közreműködésével, csoportos önkitöltő formában történt, általában valamely egyetemi előadáson, intézményi környezetben.

A kutatók körütekintően felhívták a figyelmet a jogászképzésben bekövetkezett változásokra – 2012-ben egy kormányzati döntés minimalizálta az államilag finanszírozott helyek számát –, melyek drasztikusan érintették a felvételizők érdeklődését és felkészültségét. Ennek hatására a csökkenő létszámú jelentkező a korábbiakhoz képest lényegesen alacsonyabb felvételi pontszámmal kerülhetett a képzésbe, ezért a korábbi adatfelvétel eredményeivel való összehasonlítás módszertanilag kétségessé vált.³⁹

Érdekes módon azonban e változások mégsem alakították át lényegesen a joghallgatóknak a jogászképzésről és a jogász hivatásról korábbiakban kialakult képét. Az adatfelvétel eredményeiben sorra visszaköszönnek Kelemen és Fónai vizsgálatainak fentiekben ismertetett megállapításai. Így például, hogy a hallgatók az értelmiségi hivatások közül az orvosi pálya után a második helyre tették a jogász hivatás presztízsét, vagy hogy a jogász hivatáson belül a legmagasabbra a bírói, majd az ügyészi, s harmadikként az ügyvédi pályát értékelték. Ugyanakkor a többségük (47,6%) mégis az ügyvédi pályán tervezett elhelyezkedni, míg ügyésznek 14,5%-uk, bírónak pedig csupán 12,1%-uk készült. Aligha okozhat meglepetést a hallgatók jövőre vonatkozó aspirációinak sorrendje sem, melynek élén a sikeres szakmai karrier és az átlagon felüli vagyon megszerzése állt, az utolsó helyen pedig a politikai karrier.⁴⁰

Szemponctunkból azonban figyelemre méltóbbak a kérdőív azon itemjei, melyekkel a kutatók a joghallgatók Alaptörvénnyel kapcsolatos jogismeretét, attitűdjét és az Alaptörvényben megjelenített értékre vonatkozó preferenciáit igyekezett feltárni. Sajnos e pillanatban még csupán az eredmények előzetes közlésére kerítették sort a kutatók,⁴¹ melyben a témába vágó kilenc zárt kérdésre adott válaszok alapeloszlásait,⁴² valamint a hét nyitott kérdésre adott válaszokat (stilizálás nélkül) adták közre.⁴³ Elgondolkodtató

gálata. Előzetes eredmények. *Comparative Law Working Papers*, Vol. 2., No. 3., 2018. https://www.ojji.u-szeged.hu/images/dokumentumok/CLWP/joghallg_pref.pdf [A továbbiakban: Badó–LŐRINCZI–PATYI (2018b)]. BADÓ Attila – FELEKY Gábor – PATYI Zsófia: A joghallgatók helyi önkormányzatokkal kapcsolatos jogtudat vizsgálatának táblázatos eredményei. *Comparative Law Working Papers*, Vol. 2., No. 3., 2018. https://www.ojji.u-szeged.hu/images/dokumentumok/CLWP/joghallg_jogtud.pdf [[A továbbiakban: BADÓ–FELEKY–PATYI (2018c)].

³⁸ 93 fő a válaszadók közül nem adta meg az évfolyamát, ami azonban összefügghet azzal a körülménnyel, hogy a modul-rendszer bevezetésével a jogászképzésben is fellazultak az évfolyamok közötti határok.

³⁹ Vö. Badó–LŐRINCZI–PATYI (2018a) i. m. 36–37.

⁴⁰ Uo. 62.

⁴¹ BADÓ–LŐRINCZI–PATYI (2018b) i. m.

⁴² Uo. 2–8.

⁴³ Uo. 9–40.

– ami a Kelemen-féle vizsgálatban már napvilágra került – a joghallgatók politikai világnézetének gyorsuló ütemű jobbra tolódása, melyet jól érzékeltet, hogy a válaszadók közel háromnegyede (74,4%) szerint az Alaptörvénynek inkább a magyarság számára fontos speciális értékeket kell előnyben részesítenie az európai egységet erősítő értékekkel szemben.⁴⁴ Talán nem is véletlen ezért, hogy a „Ha kiegyesíthetné az Alaptörvényt, milyen egyéb alapvető kötelezettséget fogalmaznál meg benne?” nyitott kérdésre adott válaszok között olvashatjuk: Állítsuk meg Brüsszelt!⁴⁵

Hasonlóan érdekfeszítő anyagnak tűnik a kérdőív azon kilenc zárt kérdésére adott válaszok majdani feldolgozása, amelyek a joghallgatók helyi önkormányzatokkal kapcsolatos jogtudatának felderítést célozta.⁴⁶ A nyers adatokból itt csak kettőt érdemes kiemelni, amelyek jól jelzik, hogy a joghallgatók hogyan ítélik meg a helyi közösek államtól való függetlenségének mértékét. A válaszadók több mint fele (52,2%) úgy vélte, hogy az állam jelentős szerepet játszik a települések mindennapi életében,⁴⁷ több mint kilenczede (90,1%) szerint pedig a település fejlődését befolyásolja, hogy polgármestere a kormánypárthoz tartozik-e vagy sem.⁴⁸

2.2. Az ügyvédi hivatásrend vizsgálata

Az 1990-es évek jogtudat-kutatásainak áttekintéskor már szóltunk az Utasi Ágnes által 1998-ban az ügyvédek körében vezetett vizsgálatról, melyet egy 2015-ös adatfelvétellel fejlesztett longitudinálissá.⁴⁹ Ami az ügyvédek társadalmi helyzetét illeti, a vizsgált időszakban a nők aránya 38,9%-ról 45,6%-ra növekedett az ügyvédek között. Az ügyvédnők körében az egyedülálló vagy elváltak aránya háromszorosa a férfiakénak. Jelen van és '98-hoz képest még erősödött is az iskolázottságon alapuló párkapcsolati homofília, vagyis hogy az ügyvédek hasonló társadalmi helyzetű és foglalkozású párt választanak.⁵⁰ Erősödött a középosztályi családi háttér: háromnegyedről négyötödre nőtt a középosztálybeli szülők aránya, ami jelzi, hogy az alsóbb osztályok gyermekeinek csökkent az esélye a hivatásba való belépésre. A hivatás gyakorlói a városokba koncentrálnak, aminek következtében ma az ügyvédek háromnegyede a fővárosban vagy nagyvárosban él.⁵¹

Az ügyvédség belső rétegzettségét klaszter elemzés segítségével tárták fel a kutatók. Három faktorra – idegen-nyelvi praxis, lokálisan vagy országosan befolyásos kapcsolatok átlaga, elit-sportok üzése – tekintettel három klaszter látszott elkülöníthetőnek a két mintában: az (1) elit-felső, a (2) közép és az (3) alsó-közép rétegei. Az elit-felső

⁴⁴ Uo. 4.

⁴⁵ Uo. 39. [Kiemelés H. Sz. I.]

⁴⁶ BADÓ–FELEKY–PATYI i. m.

⁴⁷ Ld. uo. 7. 2.8 sz. tábla.

⁴⁸ Ld. uo. 28. 2.31 sz. tábla.

⁴⁹ Ld. UTASI (szerk.) i. m.

⁵⁰ CSIZMADIA Zoltán: Az ügyvédek kapcsolati tőkéje. In: UTASI (szerk.) i. m. 123–152.

⁵¹ Vö. UTASI Ágnes: Változás és állandóság az ügyvédek életében (1998–2015). In: UTASI (szerk.) i. m. 11–122.

aránya 39%-ról 28%-ra csökkent a vizsgált periódusban, míg az alsó-közép aránya hasonló maradt, ami tehát arra mutat, hogy a (2) közép aránya növekedett. Ugyanakkor a klaszterek közötti jövedelmi különbségek is átstrukturálódtak: míg 1998-ban az (1) elit-felső és a (2) közép között nem volt lényeges különbség, addig 2015-ben az (1) elit-felső jövedelme kiugróan magas a (2) közép és a (3) alsó-közép klaszterhez képest, míg az azok közötti különbség mérséklődött. A (2) közép arányának növekedése, valamint a (2) közép jövedelmének a (3) alsó-középhez való közeledése egy „lefelé nivellálódási” tendenciára enged következtetni.⁵²

Az ügyvédek kapcsolati tőkéjének alakulását vizsgálva a kutatók megállapították, hogy az ügyvédek többségének nincs nagyobb kiterjedésű, megkülönböztetett baráti kapcsolatrendszere, és ebben nem történt változás a két kutatás időpontja között. A baráti kör tagjai is azonos társadalmi helyzetűek, ritka a „lefelé barátkozás”. Az ügyvédek társasági kapcsolatrendszere heterogénebbé vált, a társasági eseményeken gyakrabban jelennek meg más foglalkozású személyek, és a társasági életük intenzívebbé és összetettebbé vált.⁵³ Az elmúlt másfél évtizedben jelentősen növekedett az ügyvédek civil szervezetekben való részvétele: 2015-ben háromnegyedük volt aktív, a származási státusz-hierarchia mentén U alakú görbét rajzolva – a legmagasabb és a legalacsonyabb státuszú családokban szocializálódtak aktivitása kiugróan magas.⁵⁴ Az ügyvédek társadalmi kapcsolatainak iránya és erőforrásértéke sokoldalú és kimondottan magas maradt 2015-ben is, bár majdnem minden befolyásos pozícióban (helyi, vagy országos potentáttal való kapcsolat) kissé csökkent az ismerősökkel rendelkező ügyvédek száma, de még így is 40–50% rendelkezik ilyen kapcsolattal. A kapcsolatrendszerek kiterjedtsége, összetettsége és irány alapú heterogenitása azonban csökkent. 2015-ben az egyszerű kapcsolatrendszerrel bírók aránya 35%-ra növekedett, a magas összetettségű kapcsolatrendszerrel rendelkezők 25%-ra csökkent.⁵⁵

A kutatók vizsgálták az ügyvédek társadalmi szerepvállalását és politikai beállítottságát is.⁵⁶ Az eredmények azt mutatták, hogy a rendszeres, társadalmi szolidaritás elvén alapuló *pro bono* szolgáltatások nyújtására – ami a hivatás közszolgálatként való felfogásából adódna – ritkán vállalkoznak, amit azonban némileg ellensúlyoz a – fentebb már említett – civil szervezetekben való fokozottabb aktivitásuk. A baráti, rokoni körben nyújtott szolgáltatások gyakoriak, de ezek a társadalmi tőkekonverzió elemei is egyúttal a kapcsolatok homofíliája miatt is.⁵⁷ Kiemelkedő körükben a hivatáshoz fűződő identitás, ami korporativizmus felé irányuló attitűdöt jelezhet. Az ügyvédek

⁵² Ld. Uo.

⁵³ Ld. CSIZMADIA (2016) i. m.

⁵⁴ Vö. UTASI (szerk.) i. m.

⁵⁵ Ld. CSIZMADIA (2016) i. m.

⁵⁶ CSÁSZÁR Balázs: Közösségi részvétel, közéleti részvétel, politikai orientáció. In: UTASI (szerk.) i. m. 153–186.

⁵⁷ „Az életfeltételek tekintetében egyre inkább polarizálódó és társas kapcsolatok tekintetében egyre inkább atomizálódó társadalomban a kedvezőbb helyzetben lévők szolidaritási kapcsolatai úgy tűnik legfőképpen a hozzájuk hasonlók körére terjed ki, a kollektív érdekérvényesítést leginkább igénylő csoportok problémáihoz csupán a hivatáshoz tartozó szerepekben kerülnek közel, a hivatás-etika ugyanakkor nem azonos az állampolgár morális elköteleződésével.” Uo. 184.

a 2015-ös minta elemzése során a politikai orientáció alapján három csoportba lehetett sorolni: (1) jobboldali-konzervatív-tradicionális 22%, (2) centrista-inter/intranacionális 25,7%, (3) baloldali-liberális-nemtradicionális 45,4%, a politikai aktivitás azonban az egyes klaszterek méretével fordítottan arányosnak bizonyult.⁵⁸ Vagyis éppen a legnagyobb, a baloldali-liberális-nemtradicionális attitűddel rendelkező csoport tagjai mutatkoztak politikailag a leginkább passzívnak.

A további kutatások szempontjából fontosak voltak az ügyvédség munkamegosztási pozíciójának elemzésére vonatkozó eredmények.⁵⁹ A vizsgálat során a 2015-ös minta öt faktorra tekintettel (külföldi cégek képvisellete; pénzügyi, kereskedelmi és nemzetközi magánjog gyakorlása; felkérés nemzetközi jogi ügyekben; gyakorolt jogterületek száma; céges megbízások száma) három klaszterre volt bontható: (1) külföldi ügyfélkörrel és jövedelmező szakterülettel foglalkozó fővárosi csoport, (2) regionális központokban dolgozó, több szakterülettel és magasabb státuszú ügyfelekkel rendelkező csoport, (3) bizonytalan egzisztenciális helyzetben lévő, kevesebb szakterületen dolgozó és a nagyobb ügyekhez nehezebben hozzáférő csoport. Az elemzők véleménye szerint klaszterikus hivatásgyakorlás feltételei az (1) és a (2) csoport számára adott.

A kutatók külön figyelmet szenteltek az ügyvédi hivatást fenyegető deprofesszionizálódás tendenciájának elemzésére, amelynek tüneteit egyébként már a '70-es évektől érzékelték a szociológusok. E folyamatban számos közreható tényezőt azonosítottak: a tudásmonopólium oldódása, a tekintély és a bizalom csökkenése,⁶⁰ a felsőoktatás tömegesedése, a szaktudással rendelkezők nagyobb száma versenyhelyzet eredményez a szolgáltatások piacán, a nagy szolgáltató szervezetekbe tömörüléssel pedig a menedzser réteg előtérbe kerülhet a professzionistákkal szemben.⁶¹ Az ügyvédek szakmai tekintélyének és az irántuk megnyilvánuló bizalom csökkenése ugyanakkor átalakítja az ügyvéd-kliens viszonyt is. Az ügyvédi munka egyre inkább sablonosítottá válik a túlkínálat és árverseny viszonyai között, az adminisztrációs feladatok megszorodása folytán pedig megjelenik „ügyintéző ügyvéd” alakja. Az információs technika forradalma a laikusok számára a jogi tanácsok beszerzésének új csatornáit és módjait nyitja meg, amelyek kezelése új kihívások elé állítja a professziót.

Többek között ezekről a kihívásokról faggatták a kutatók interjúalányaikat a kilenc félig strukturált mélyinterjú során, amelyekkel kiegészítették a kérdőíves kutatás eredményeit.⁶² Az interjúalanyokat nem, életkor és lakóhely szerinti változatok alapján választották, s a kutatás eredményeit ismertető kötetben ezek közül négynek az anyagát közölték.

⁵⁸ Az egyes klaszterek politikai aktivitása: (1) 47,8% aktív, (2) 47,2%, (3) 37,6%.

⁵⁹ Császár Balázs: Az ügyvédi hivatás és a jogi munkamegosztás átalakuló feltételei. In: UTASI (szerk.) i. m. 187–226.

⁶⁰ Vö. John PRATT: *Penal Populism*. London–New York, Routledge, 2007. 55–90.

⁶¹ A menedzserizmus és a „multidiszciplináris praxis” ügyvédi hivatást fenyegető hatásáról ld. NAGY Zsolt: *Metszetek a jogáztársadalomról*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2012. 120–135.

⁶² ALE Éva – BÉKI Orsolya: Az ügyvédi hivatás kihívásai. In: UTASI (szerk.) i. m. 227–290.

Ez utóbbiakat is felhasználta a Jankó-Badó Andrea és a jelen szerző által 2015-ben végzett vizsgálat,⁶³ amely fókusz-csoportos interjúk⁶⁴ és az Utasi-féle kutatásban felvett irányított mélyinterjúk anyagának elemzése révén igyekezett megvilágítani a magyar ügyvédség hivatási önképének bizonyos aspektusait. Ennek során megvizsgáltuk bírákhoz, az ügyfelekhez és két másik professzionális csoporthoz – az igazságügyi szakértőkhöz és a mediátorokhoz – fűződő, valamint a hivatás belső viszonyaira vonatkozó elképzeléseiket.

Az elemzett négy témakörből három esetében tapasztaltuk a reflexiók ellentmondásosságát, megosztottságát. A bírák esetében az ügyvédek oldaláról a szakmai kompetencia terén mutatkozó versengés és bírálat, ami azonban a kommunikáció és az együttműködés iránti igényvel párhuzamosan, azzal ütközve jelentkezett. Hasonló ambivalenciákat tapasztaltunk az ügyvédek–ügyfelek relációjában, melyek okait részben a jogi szolgáltatások piacának hiányos, illetve inkonzisztens feltételeiben, részben pedig a hivatási önkép tisztázatlanságában véltük felfedezni. Ez alatt azt értjük – s ezt maguk az ügyvédek is megfogalmazták a beszélgetések folyamán –, hogy a hivatásnak a maga számára is tisztáznia kellene, hogy a piac logikájához és kényszereihez igazodó professzionális csoportként határozza-e meg magát (nagyjából az angolszász modellhez csatlakozva), és törekszik a piaci működés feltételeinek megteremtésére, vagy a professzió hagyományos (kontinentális európai, közép-európai) mintáját kívánja fenntartani, melyben jelentős szerepet játszik az állami szabályozás és a köz szolgálatának etikája.

A jogi szolgáltatások átalakuló piaci kényszerei mellett a hivatási önkép bizonytalansága is szerepet játszhat az ügyvédek egymás munkájára vonatkozó kritikus attitűdjében, valamint a hivatás belső viszonyaira vonatkozó elképzeléseinek megosztottságában. Az egyetlen aspektus, ahol a percepciók és a vélemények nagyfokú összhangot mutattak, az a két másik szakmai csoporthoz (igazságügyi szakértők, mediátorok) való viszony volt, ami egy egyértelműen kritikus és elutasító attitűdben jelentkezett.

Az eredmények értékelésénél rámutattunk a kutatás módszertani korlátaira. Az interjú és a fókusz-csoportos interjú mint kvalitatív kutatási módszerek, arra alkalmasak, hogy felszínre hozzák a célcsoporthoz tartozó alanyok percepcióit, véleményeit, tapasztalatait és attitűdjeit, de arról nem mondanak semmit, hogy ezek hogyan oszla-

⁶³ A kutatás eredményeinek bemutatásra ld. H. SZILÁGYI István – JANKÓ-BADÓ Andrea: „Ha nem vagyunk úriemberek, azzal sincs baj ...” In: H. SZILÁGYI (szerk., 2018) i. m. 323–354.; István H. SZILÁGYI – Andrea JANKÓ-BADÓ: „Further Thoughts on the Self-image of the Hungarian Attorneys”. *International Journal of Law and Society*, Vol. 1., N. 4. (2018) 137–149.

⁶⁴ Vizsgálódásaink alapját két 2015 júniusában – tehát az Utasi Ágnes és kutatócsoportja által végzett kutatás második adatfelvételével nagyjából egy időben – lefolytatott fókusz-csoportos interjú anyagának elemzése adta. Az interjúk az Országos Bírósági Hivatal felkérésére készültek a Polgári Perrendtartás kodifikációs munkálatainak részeként, s közvetlen céljuk a készülő tapasztalatainak, véleményének és attitűdjeinek feltárása volt. Az interjúk alanyai többségükben – a 15 résztvevő közül 12-en – a Budapesti Ügyvédi Kamara tagjai közül kerültek felkérésre, akik a kor, a jogi specializáció, a peres ügyforgalom és az iroda szervezete tekintetében nagyon változatos háttérrel rendelkeztek, s rajtuk kívül még egy jogtanácsos és két egykori ügyvéd, akik a kutatás idején már bíróként dolgoztak. Az interjúalanyokat két csoportba osztottuk, és ugyanazon a napon délelőtt és délután folytattuk le a beszélgetést velük.

nak meg a célcsoport tagjai körében. A jelen pillanatban nem tudjuk tehát megmondani, hogy az ügyvédek milyen hányada csatlakozna a feltárt ellentétes elképzelések egyikéhez vagy másikához. Ehhez nyilvánvalóan további kvantitatív kutatásokra lenne szükség.

2.3. A magyar lakosság jogtudatának vizsgálata

A hazai jogszociológiában 2010-et követően a magyar lakosság egészének vonatkozásában végzett empirikus jogtudat-kutatások közül, időrendben haladva, elsőként a Kiss Róbert Richard és Zsidai Ágnes által 2013-ban lefolytatott vizsgálatról kell szólnunk,⁶⁵ mely intézményi háttérét tekintve az ELTE ÁJK-hoz kötődött. A közel reprezentatív mintára (N=973) vonatkozóan egy 65 tételes kérdőívvel végeztek adatfelvételt a kutatók. A vizsgált témák a jogtudat számos aspektusára kiterjedtek, így a válaszadóknak a jog mibenlétére, az állam és a jog viszonyára, a jogbiztonság és az állami intézmények – ezen belül elkülönítve a bíróságokat, az önkormányzatokat, az adóhatóságot, valamint a bírák, az ügyészek, az ügyvédek személyét – megítélésére, a konfliktusmegoldás módjaira irányuló ismereteire (jogismeret), elképzeléseire és attitűdjeire (jogérzet). A kérdőív egyes témái – különösen „a jog mibenléte” és az „állam és jog viszonya” – esetében megfogalmazott ítétek gyakran kognitíve túlságosan beágyazottnak tűnnek megítélésünk szerint, s inkább tükrözik a tudományos teóriák szempontjait, mint a hétköznapi gondolkodását. Bár kétségtelenül találunk kérdezéstechnikai szempontból érdekes megoldásokat is, mint például a halálbüntetéssel kapcsolatos attitűdöt vizsgáló kérdés összevonását a szabályozás ismeretére irányulóval.⁶⁶ A vizsgálat legfőbb gyengesége azonban az, hogy az adatoknak még a szociometriai elemzését sem végezték el a kutatók – csak a válaszok alapeloszlásait közölték –, ráadásul azokat SPSS fájlba nem konvertálható formátumban rögzítették, ami – ha nem is zárja ki, de – jelentősen megnehezíti az utólagos statisztikai analízist, illetve az összehasonlító kutatásokban való felhasználhatóságukat.⁶⁷

Másodikként említhetjük a Fleck Zoltán által vezetett – s szintén az ELTE ÁJK-n alakított – kutatócsoport vizsgálatát, melynek szempontunkból vett kiemelkedő jelentősége módszertani újszerűségében rejlik, amennyiben az életút-interjúk tartalmi elemzésére épült. Érdekes módon ugyanis e kvalitatív módszer kidolgozása is részben a szociális reprezentációk elméletére és a narratív pszichológia megfontolásaira támaszkodott, akár csak a Kelemen-féle kutatás. A feldolgozott mintegy negyven életút-interjút 2014 szeptembere és 2015 májusa között rögzítették, és az eredményeket bemutató kötetben három tematikus csoportba – „történelmi kontextus és identitás”, „sérülékeny identitások”, „munkahelyi jogtudat és munkásmagatartások” – rendezték

⁶⁵ Kiss Róbert Richard – ZSIDAI Ágnes: *Társadalom és jog*. Budapest, GloboBook Kiadó, 2016.

⁶⁶ Kérdés: „Van-e halálbüntetés Magyarországon? Válaszalternatívák: igen, így van jól (0,8%); igen, de nem kellene (0,6%); nem, így van jól (44,1%); nem, de kellene (51,9%); nem tudja/nem válaszol (2,5%). Zárójelben az adott alternatívát választó válaszadók százalékos megoszlása. Uo. 90–91.

⁶⁷ A kutatás módszertani szempontú értékelésére ld. GAJDUSCHEK (2018a) i. m. 73–74.

azokat.⁶⁸ Az elemzések szempontunkból vett hozadéka – amely összességében valamilyest alatta maradt a szerzők módszertani alapon némileg eltúlzott várakozásainak – abban összegeezhető, hogy egyfelől hozzájárulnak a narratív koherencia működésének jobb megértéséhez, másrészt megvilágítják a magyar „kisemberek” hétköznapi gondolkodásában a jogtól való elidegenedés, a jog iránti bizalmatlanság kialakulásának és működésének sajátos szerveződését.⁶⁹

Az évtized valószínűleg legtermékenyebb kutatási programja a Gajdusчек György által szervezett kutatócsoport⁷⁰ 2012-ben kezdett és 2018-ban zárult projektje volt.⁷¹ A vizsgálat során több hullásban és különböző módszerekkel vettek fel adatokat a kutatók a magyar lakosság jogismeretének és jogtudatának különféle vonatkozásainak elemzésére. Elsőként egy reprezentatív mintára lefolytatott ún. omnibuszos felméréshez⁷² kapcsolódva a jogismeret mérését szolgáló adatfelvételt végeztek. Ezt követően egy önálló kérdőív alkalmazásával ugyancsak reprezentatív mintára lefolytatott vizsgálat a jogtudat különféle aspektusait célozta meg. Ezt az anyagot egészítették ki a projekt utolsó hullámában fókuszcsoportos interjúkkal, valamint a jogosultság kultúra összehasonlító vizsgálata érdekében egy szerb és holland reprezentatív mintára is kiterjesztett itemsorból, továbbá a *European Social Survey* és a *Eurobarometer* adatbázisaiból nyert adatokkal. E gazdag empirikus anyag feldolgozása során számos elemzés került már eddigiekben is közlésre, de további vizsgálatok várhatók még (most már remélhetően a ráépülő kutatás adatainak felhasználásával is). Az alábbiakban az eddig publikált eredményeket ismertetjük röviden.

Gajdusчек György és Fekete Balázs a Kulcsár Kálmán által 1965-ben végzett jogismereti kutatás során rögzített adatokat alapul vevő longitudinális vizsgálatot végzett. Az elemzés során nem csupán az időközben megváltozott társadalmi szerkezet, jogszabályi anyag, hanem az eredeti adatfelvétel torzításait is igyekeztek korrigálni a kutatók. Az összehasonlító elemzések adataiból világosan kitűnik, hogy a jogismeret általános szintje jelentős mértékben, összességében talán mintegy harmadával is nőtt az elmúlt fél évszázadban, ám e mögött döntően a lakosság iskolai végzettségi szintjének

⁶⁸ Ld. FLECK Zoltán – KISS Valéria – TÓTH Fruzsina – NEUMANN László – KENÉZ Anikó – BAJNOK Dávid: *A jogtudat narratív elemzése*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2017.

⁶⁹ A kutatás kritikai értékelésére ld. H. SZILÁGYI István: Fleck Zoltán – Kiss Valéria – Tóth Fruzsina – Neumann László – Kenéz Anikó – Bajnok Dávid: A jogtudat narratív elemzése (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2017) 366. Állam- és Jogtudomány, LIX.évf., 2018/4. 126–132.

⁷⁰ A kutatási csoport tagjai – Boda Zsolt, Fekete Balázs, Gajdusчек György, H. Szilágyi István és Róbert Péter – az MTA TK Jogtudományi Intézetének kebelében működő Interdiszciplináris Jogi Kutatások Csoportja, a Politikatudományi Intézet, valamint a PPKE JÁK Jogbölcseleti Tanszéke mellett működő Jogszociológiai Kutatócsoport tagjai közül verbuválódtak.

⁷¹ A kutatócsoport 2012-ben kezdte meg munkáját az OTKA 105552 számú, *A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés* című kutatási projektjének keretében, amely, egy év hosszabbítást követően, 2016 őszén zárult. Ezt követően pedig a korábbi kutatási periódusban rögzített empirikus adatok feldolgozásához és az eredmények publikálásához 2016–2017-es akadémiai évben az Igazságügyi Minisztérium nyújtott támogatást *A jogászképzés színvonalának emelését célzó programok 2016* keretében. Az eredmények közlésére ld. H. SZILÁGYI (szerk., 2018) i. m. kötetben került sor.

⁷² Az „omnibuszos” felmérés azt jelenti, hogy az adatfelvételt végző szervezet (cég) több megrendelő vagy megbízó által, eltérő témákról lekérdezni kívánt tételekből állítja össze a kérdéssort.

az elmúlt közel fél évszázadban bekövetkezett általános növekedése, tehát a közoktatás, illetve a rendszerváltást követően a felsőfokú képzés kapacitásának robbanásszerű növekedése – a „tömegoktatás” kialakulása – áll. Valójában a növekedés kizárólag az alkotmányjogi ismeretek esetében teljesen egyértelmű: ott kimondható, hogy minden bizonnyal a rendszerváltás társadalmi-politikai hatásai jelennek meg e tény mögött. Annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy döntően mi határozza meg a jogismeret szintjét, az elemzés lehetőségei jobbra csak a 2013-as adatok esetében voltak adottak. Napjainkban az iskolai végzettség szerepe domináns, és szinte minden más tényező látszólagos hatása is feltételezhetően erre vezethető vissza.⁷³

H. Szilágyi István és Gajdusчек György a nevelési elvek és a magyar lakosság büntetési igényének összefüggését vizsgálták, és három kérdésre kerestek választ. Először is, hogy a nevelési elvek valóban hatással vannak-e a büntetési igény alakulására; másodsor, hogy hogyan változott a büntetési igény az 1980-as évek közepétől a napjainkig tartó korszakban; harmadszor pedig, hogy a magyar lakosság körében tapasztalható büntetési igény mennyire tekinthető magasnak európai összehasonlításban. Ami az első kérdést illeti, a kutatási adatok elemzése arra enged következtetni, hogy bár a családi nevelés elvei kimutathatóan összefüggenek a büntetési igénnyel, ugyanakkor el kell vetnünk azt a feltevést, hogy a magas büntetési igény magyarázható volna a sajátos tekintélyelvű, a szigorú fegyelmezést hangsúlyozó, „hagyományos”, az autoriter személyiség kialakulását eredményező nevelési modellre tekintettel. A nevelési elvek tehát közrehatnak a magas büntetési igény kialakulásában, de önmagukban nem magyarázzák azt, mivel az a nevelési elvek időközben bekövetkezett változásaitól függetlenül magas maradt. Ezzel a megállapítással már implicite választ kapunk a második kérdésre is: a magyar lakosság büntetési igénye alig változott a korábbi évtizedekben regisztráltakhoz képest, beleértve ebbe – a büntetési igény egyik szokásos indikátorának tekintett – a halálbüntetés támogatottságának alakulását is. Ami pedig a büntetési igény viszonylagos nagyságát illeti, az európai összevetésből kitűnően a magyar lakosság körében regisztrált arány nemzetközi szinten is rendkívül magas, a vizsgálati adatok alapján értelmezhető európai átlag mintegy kétszerese.⁷⁴

A magyar jogi attitűdök nemzetközi eredmények összefüggésében való elemzésére vállalkozott Fekete Balázs és Róbert Péter, melynek kiindulópontját James L. Gibson és Gregory A. Caldeira 1996-ban megjelent közleménye képezte.⁷⁵ Ez utóbbi az akkori Európai Gazdasági Közösség tagállamaiban az *Eurobarometer* által lefolytatott vizsgálat eredményeinek felhasználásával igyekezett megragadni a nyugat-európai jogi

⁷³ Vö. Balázs FEKETE – György GAJDUSCHEK: Changes in the knowledge about the law in Hungary in the past half century. *Sociologija* Vol. 57, N. 4. (2015) 620–636.; GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: A magyar lakosság jogismerete az elmúlt közel fél évszázadban. In: H. SZILÁGYI István (szerk., 2018) i. m. 173–220.

⁷⁴ Ld. H. SZILÁGYI István – GAJDUSCHEK György: Nevelés és büntetés. In: H. SZILÁGYI (szerk., 2018) i. m. 221–238. E vizsgálat azért is fontos, mert a halálbüntetésre vonatkozó kérdés bekerült a Kelemen László által vezetett 2018-as adatfelvétel kérdőívébe, ezáltal jelentősen kibővült a későbbi elemzésekbe vonható adatbázis.

⁷⁵ James L. GIBSON – Gregory A. CALDEIRA: The Legal Cultures of Europe. *Law and Society Review*, (1996) 55–85.

attitűdök általános jellemzőit egy három elemből álló – a jogállamiság, a jog semlegesége és az egyéni szabadság értékeit kifejező – faktor struktúrát alkalmazva. A 2015-ben a magyar lakosságra nézve reprezentatív mintán végzett adatfelvétel során újra lekérdezték a szerzőpáros által kidolgozott kérdéssort. Ennek adatait elemezve a kutatók rámutattak arra, hogy – a korábbi nemzetközi vizsgálat eredményeitől eltérően – a magyar lakosság jogi attitűdjei egy négy faktorból összetevődő szerkezetben értelmezhetők adekvát módon. Ez azt mutatta, hogy a kiszámíthatóság és a paternalizmus iránti igény erősebben van jelen a magyar jogi attitűdökben a nyugat-európaiakhoz képest, míg az egyéni szabadság értékelése alacsonyabb szintű. Ezek az eltérések a jogi értékek strukturáltságát is befolyásolják. Összességükben az eredmények azonban nem mutattak lényegbevágó különbséget a nyugati jellemzőkhöz képest, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy ez utóbbiak is további alcsoportokba voltak rendezhetők.⁷⁶

Boda Zsolt tanulmányában Tom R. Tyler elméletére⁷⁷ támaszkodva igyekezett tisztázni a bizalom, a legitimitás és a jogkövetés koncepcionális viszonyát, majd a *European Social Survey* adatait felhasználva mutatta be, hogy hogyan alakult Magyarországon – a jogrendszer, a rendőrség, a parlament, a politikusok és a politikai pártok tekintetében – az intézményi bizalom, valamint a személyközi bizalom a 2002 és 2012 között eltelt tíz esztendő folyamán. Érdekes megállapítása a vizsgálatnak, hogy ebben az időszakban a rendőrségbe vetett bizalom nagyobb bizonyult a bíróság irántinál. Az adatbázis ugyanakkor lehetőséget adott a nemzetközi összevetésre is, melyből kiderül, hogy átlagosan az intézményi bizalom alacsonyabb a közép- és kelet-európai országokban, mint nyugaton, még hozzá nyugatról kelet felé folyamatosan csökken. Ezt magyarázza, hogy a bizalom szoros összefüggést mutat bizonyos makroszintű változókka, így az egy főre jutó jövedelem mértékével, vagy az általános bizalomszinttel. A magyar adatok belesimulnak ebbe a trendbe, de a régiós országokhoz képest az intézményi bizalom kicsit magasabb hazánkban. Minderre tekintettel a tanulmány óvatosságra int a hazai jogszociológiában a '80-as évek végétől vissza-visszatérően felmerülő „bizalomhiányos jogrendszer” drámai képével kapcsolatos borúlátó értékelésekkel szemben.⁷⁸

Ugyancsak a jogba vetett bizalom, illetve a jogkövetés motívumainak vizsgálatára összpontosított a Gajdusчек György által vezetett, módszertani szempontból is újszerű, kismintás kutatás, melynek során a kérdezőbiztosok a budapesti forgalmas buszmegállókban az akkoriban (2013) bevezetett dohányzási tilalmat ténylegesen betartó személyeket kérdezték a jogkövető magatartásuk indokai felől. Az eredmények azt mutatták, hogy a felajánlott öt válaszalternatíva közül a legtöbben a büntetéstől való félelem tényezőjét említették. Az elemzés nem csupán bemutatta az eredmények részletes statisztikai elemzését, értékes adalékot nyújtva ezzel az attitűdök további

⁷⁶ Ld. FEKETE Balázs – RÓBERT Péter: A magyar jogi attitűdök tipizálása nemzetközi kontextusban. In: H. SZILÁGYI (szerk., 2018) i. m. 239–254.

⁷⁷ Ld. Tom R. TYLER: *Why People Cooperate? The Role of Social Motivations*. Princeton, Princeton University Press, 2010.; Tom R. TYLER: *Why People Obey the Law?* Princeton, Princeton University Press, 2006.

⁷⁸ BODA Zsolt: Bizalom, legitimitás és jogkövetés. In: H. SZILÁGYI (szerk., 2018) i. m. 255–278.

vizsgálatához, hanem Tyler elméletével szemben is érdekes kritikát fogalmazott meg. Eszerint egy olyan társadalmi helyzetben, ahol a jogba vetett bizalom nem túlságosan erős, s inkább a jogtól való elidegenedés, a jog „negatív *image-e*” határozza meg döntően a társadalom tagjainak jogi attitűdjeit, ott a hatékony szankcióalkalmazás lehet éppen az első lépés a jog kiszámíthatóságába, következetes alkalmazásába vetett bizalom megeremtésének.⁷⁹

Róbert Péter és Fekete Balázs kutatása a jogba vetett intézményi bizalom egyik sajátos vetületével, a „perlési bizalommal” foglalkozott. A kutatók azt vizsgálták, hogy hogyan látják ma Magyarországon az emberek a perlési esélyeiket, amennyiben feltételezik, hogy igazuk van. Az elemzés a 2015-ben a magyar lakosságra reprezentatív mintán végzett felmérés adataira épült, mely során hét elképzelt esetben (pereskedés a szomszéddal, a munkahelyi vezetővel, egy bankkal, a rendőrséggel, az adóhivatallal, egy gazdag vállalkozóval és egy politikussal szemben) kérdezték a válaszadók véleményét arról, hogy hogyan ítélik meg pernyerési esélyeiket. Az adatok elemzése azt mutatta, hogy a perlési esélyek megítélése többek között az iskolai végzettséggel, a jövedelmi szinttel, a lakóhellyel, a vallásossággal, az elégedettséggel és az intézményi bizalommal állt statisztikailag értékelhető összefüggésben. A kutatók álláspontja szerint az összefüggések mögött alapvetően kulturális (az ún. „jogosultság kultúra” hiánya) és történeti (az állam kétséges legitimitása és autoriter rezsimeket kiszolgáló szerepe) tényezők állnak.⁸⁰

A jelen szerző egy tanulmányában a 2015-ben készített fókuszcsoportos interjúk anyagára támaszkodva igyekezett feltárni a normaszegést igazoló sajátos ethosz formálódását a hétköznapi helyzetekben és az azokról folyó személyes kommunikációkban.⁸¹

A legfrissebb elemzés ismét Gajdusчек György nevéhez kapcsolódik, aki a Jakab Andrással közösen jegyzett tanulmányukban a magyar lakosság jogtudatára jellemző „jogosultság kultúra” hiányát és a jogtól való elidegenedés problémáját a szerb és a holland adatokkal való összehasonlítással világította meg.⁸² A szerző gondolatmenetének kiindulópontja, hogy az elmúlt évtizedben hazánkban megindult a jogállamiság fokozatos eróziója. Ez érzékelhető a tételes jog alakulásán is, de még inkább a jogállami intézményeket kiüresítő jogi és politikai gyakorlat tekintetében.⁸³ A kérdés, hogy ha mindez igaz, akkor miért nem mutatkozott erősebb ellenállás a magyar társadalom részéről e folyamattal szemben. Elsőként a politikai vitákban gyakran megfogalmazódó két, egymásnak ellentmondó narratívát veszi górcső alá az elemzés. Az első szerint – melyet általában a jelenlegi ellenzék szokott hangoztatni – az ellenállás hiányának oka,

⁷⁹ GAJDUSЧEK György: Miért engedelmeskednek az emberek a dohányzást tiltó jognak? In: H. SZILÁGYI (szerk., 2018) i. m. 279–302. [A továbbiakban: GAJDUSЧEK (2018b).]

⁸⁰ RÓBERT Péter – FEKETE Balázs: Ki ellen nyerne meg ön egy pert? In: H. SZILÁGYI (szerk., 2018) i. m. 303–322.

⁸¹ H. SZILÁGYI: Kínos történetek. Jogi történetmesélés és jogszociológia. In: BODNÁR Kriszta – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 2018. 213–217.

⁸² András JAKAB – György GAJDUSЧEK: The Rule of Law, Legal Consciousness and Compliance. In: *Hungarian Social Report 2019*. Budapest, TÁRKI, 2019. 277–294.

⁸³ Ezt a tézist hivatott alátámasztani Jakab András elemzése a tanulmány első részében. Uo. 277–283.

hogyan a magyar társadalom nem rendelkezik elegendő történeti tapasztalattal a demokráciáról és a jogállamiságról. A másik változat – melyet gyakorlta a jelenleg kormányon lévő politikai erők kommunikálnak – a rendszerváltást követő jogállami átmenet első évtizedének ellentmondásos, negatív tapasztalataira helyezi a hangsúlyt. Az empirikus adatok azonban egyik verziót sem támasztják alá.

A „történeti tapasztalatok hiánya” esetében észszerűen adódik az a feltevés, hogy a ’90-es években szocializálódott, fiatalabb generáció tagjai jobban támogatják a jogállamiság eszméjét, mint az idősebbek. A *World Value Survey (WVS)* 1998-as és 2008-as adatfelvételeinek eredményei azonban azt mutatták, hogy gyakorlatilag alig van különbség a demokrácia értékelésében a különböző korcsoportok között.⁸⁴ Sőt, úgy tűnik, hogy a jogállami átmenet első évtizedének negatív tapasztalatai fokozták a jogtól való elidegenedést, mivel a magyar társadalom jelentős része jogtalannak és igazságtalannak ítélte a „primitív tőkefelhalmozás” során tapasztalt visszaéléseket.⁸⁵ Azonban a „kezdeti rossz tapasztalatok” érvet sem támasztják alá a *WVS* ismertetett adatai, sem pedig a *European Social Survey (ESS)* vizsgálatait, melyek 2002 és 2014 között mérték a magyar társadalom jogrendszerbe vetett bizalmát. Ez utóbbi eredmények azt mutatják, hogy egy 2008-ban bekövetkezett eséstől eltekintve, bár szerény mértékűnek, de viszonylag stabilnak mutatkozott jogrendszer iránti bizalom a vizsgált periódusban.⁸⁶

Egy harmadik, az előző két érvelésnél valószínűbb magyarázatként vezeti be Gajdusчек azt a megfontolást, hogy a jogállam alacsony támogatottsága összefügg a magyar jogi kultúra sajátosságaival. E mellett szólnak azok az általános érvek is, miszerint a jogállam működésének alapvető feltétele a megfelelő jogi kultúra, s hogy a jogi kultúra szorosan összefügg a politikai kultúrával, valamint az adott társadalom morális állapotával.

A magyar jogi kultúra következő jellegvonásait emeli ki a szerző, melyek az utóbbi évtized – fentebb már ismertetett – kutatásai során kerültek napvilágra: a magyar társadalom széles rétegeiben általánosan elfogadott nézet, hogy az erkölcsi és jogi szabályok áthágása feltétlenül szükséges a sikerességhez (i); a társadalmat általában igazságtalan-

⁸⁴ A *WVS* itemje azt firtatta, mennyire gondoljuk jónak, hogy demokratikus politikai rendszerünk van. A négy-fokozatú Likkert skálán, mely a „nagyon rossz” és a „nagyon jó” közötti 1–4-es értékelést kínálta, a 18–25 éves korcsoport átlaga 3,39, míg a teljes lakosságé 3,4 volt 1998-ban. 2009-ben a 18–29 évesek korcsoporté 3,36, a 30–49 évesek körében 3,33, míg az 50 évesnél idősebbek esetében 3,34. Amellett, hogy az adatok valóban azt mutatják, hogy elhanyagolható különbségek vannak az egyes korcsoportok véleménye között, mégis figyelemre méltó, hogy az eltelt tíz esztendő során a demokrácia értékelése negatív irányban mozdult el. Vö. uo. 284.

⁸⁵ Gajdusчек e probléma kapcsán Hunyady György kutatására utal. Ld. HUNYADY György: *Demokrácia-követelmények a köztudatban és a társadalmi atmoszféra ambivalenciája*. In: BERKICS Mihály – HUNYADY György (szerk.): *A jog és pszichológia: egy interdiszciplináris mező*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012. 281–335.

⁸⁶ A *ESS* 0–10-es skálán mérte a jogrendszer iránti bizalmat, melyben a magasabb érték a nagyobb bizalmat jelezte. 2002-ben az átlag 5,1 volt, majd a következő években 4,41 és 4,66 között mozgott, leszámítva 2008-at, mikor az 3,78-ra esett. E visszaesés hátterében az ellenzék politikai kampányának és a gazdasági válságnak az együttes hatását véli felfedezni az elemzés. Vö. JAKAB – GAJDUSCHECK i. m. 285. 5 ábra.

nak tartják a magyarok, alacsony a rendszerigazolás – vagyis az igazságos világba vetett hit – mértéke körükben (ii); miközben a magyarok nem bíznak az államban, mégis az életükben felmerülő szinte minden súlyosabb probléma esetén az államtól várják a megoldást (iii); a régióinkban egyébként átlagos mértékűnek tekinthető jogrendszerbe vetett bizalom valójában a politikai elköteleződés függvénye, s nem a politikától független jogi intézményeknek (bírótság, ügyészség, rendőrség, igazgatási szervek stb.) szól (iv); a magyarok jogtudatára jellemző, hogy olyan alapvető belső ellentmondásokkal terhes, melyek akadályozzák az erős jogosultság-tudat kialakulását (v).⁸⁷

E jellegvonások plasztikusabbá tétele végett a szerző a 2015-ös magyar–szerb–holland összehasonlító adatfelvétel eredményeiből⁸⁸ mutat be néhány, a jogtól való elidegenedést jól mutató itemre adott válaszok megoszlását. Így elsőként a Gibson–Caldeira-féle kérdőívből kölcsönzött kérdőpontra – „Az Ön érdekei ritkán jelennek meg a jogban, a jog általában azoknak a szempontjait tükrözi, akik uralkodni akarnak Ön felett.”⁸⁹ – adott válaszokat veszi szemügyre, amely a válaszadók egyetértésének mértékét 1–5-ös skálán mérte. A kijelentéssel legnagyobb mértékben a magyarok értettek egyet (2,99 átlagérték), míg a szerb (2,41), de különösen a holland válaszadók jóval kevésbé (2,24). Másodsor, a „Feltételezzük, hogy a Parlament egy olyan törvényt hoz, amelyről bizonyos emberek úgy érzik, hogy az méltánytalan és igazságtalan. Mit kellene tenniük ezeknek az embereknek?” kérdésre kínált válaszlehetőségek megoszlását⁹⁰ veszi számba, melyből kiderül, hogy a magyarok kiemelkedően magas arányban választották azt a lehetőséget, hogy a jogot kijátsszák, akár a hivatalnok megvesztegetése révén is. Sőt még az igazságtalan jog elleni fellépést választó magyar válaszadók 54,0%-os aránya – mely egyébként az összehasonlításban a legalacsonyabb – is kételyekkel fogadható, mert kérdőív más helyén szereplő kérdésre, amely azt firtatta, hogy a válaszadó vett-e már részt valamilyen nyilvános demonstráción, csupán 7%-uk felelt pozitívan.⁹¹ Míg a magyar és a szerb válaszadók közel fele válaszolta, hogy amennyiben komoly konfliktusa keletkezne valakivel, akkor a joghoz fordulna, addig a megkérdezett hollandok 90%-a választotta volna a vita megoldásának jogi útját. Végezetül egy olyan kérdőpont került terítékre, amelyet Sajó András 1986-os, a jogosultság-tudat vizsgálatát célzó kérdőívben vettek át a kutatók.⁹² „Egy hivatalban, ha valaki úgy gondolja, hogy igaza van, akkor véleménye szerint hogyan célszerű viselkedni?” A felajánlott két válaszlehetőség közül – „Viselkedjen alázatosan, és hivatkozzon nehéz helyzetére.” „Viselkedjen határozottan, és figyelmeztesse a hivatalnokot

⁸⁷ Vö. uo. 285–286.

⁸⁸ Az eredmények részletesebb bemutatására ld. György GAJDUSCHEK: Wild East and Civilised West? Some Indicators of Legal Cultures in Hungary, Serbia and the Netherlands. An Empirical Comparative Assessment. *Jahrbuch für Ostrecht*, Vol. 60. (2019) 165–184.

⁸⁹ Vö. GIBSON–CALDEIRA i. m.; FEKETE–RÓBERT i. m. 242.

⁹⁰ „Engedelmeskedni a jognak.” Magyar válaszadók aránya 23,3%, szerb 26,4%, holland 14,0%; „Figyelmen kívül hagyni, vagy kijátszani (beleértve ebbe a hivatalnokok megvesztegetését).” Magyar 13,9%, szerb 4,7%, holland 2,5%; „Tiltakozni a törvény ellen.” Magyar 54,0%, szerb 56,9%, holland 77,5%. „Nem tudja, nem válaszol.” Magyar 9,0%, szerb 11,9%, holland 6,0%.

⁹¹ Az igenlő válaszok aránya a szerb válaszadók esetében 18%, míg a hollandoknál 22% volt.

⁹² Vö. SAJÓ (1988) i. m. 124–125.

a jogi előírásra.” – az előbbi a magyar válaszadók 32,1%-a választotta, szemben a szerbek 15,1 %-os és a hollandok 7,5 %-os arányával. Az is figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az alázatos viselkedést célravezetőnek tartók aránya alig változott az 1986-os adatfelvételhez képest, sőt még kis mértékben növekedett is. Ez arra enged következtetni, hogy a magyar jogi kultúra nagyon csekély mértékben változott az eltelt harminc évben.⁹³

A bemutatott adatok összességükben tehát jól érzékeltetik egyfelől, hogy a magyar társadalom jogtól való elidegenedése még a szerbekénél is jóval erősebb, másfelől, hogy a magyarok jogosultság-tudata sokkal törekenyebb, akár szerbekéhez, de különösen a hollandokéhoz képest. Mindez valószínűsíti, hogy a jogállamiság gyorsuló ütemű leépítése elleni társadalmi reakció hiányának egyik fő oka a szocializmusból örökölt jogi kultúra viszonylagos változatlanságában keresendő. A tanulmány konklúziójában a szerzők azt is kiemelik, hogy a jogállami intézmények meggyengülése ugyanakkor nem járt együtt a kormányzati munka hatékonyságának növekedésével.⁹⁴

Ezzel elérkeztünk a Kelemen László-féle projekt negyedik fázisának ismertetéséhez, amely a 2010-es, a rendszerváltást követően az első, a magyar lakosságra nézve reprezentatív *survey* longitudinálissá fejlesztését tűzte célul.⁹⁵ Ennek megfelelően, a korábbi kérdőívben csupán néhány változás történt – például a médiafogyasztást vizsgáló itemek esetében –, illetve a Gajdusчек György által vezetett kutatócsoport által kidolgozott 2015-ös kérdőívből bekerült egy halálbüntetéssel kapcsolatos vélemények feltárását célzó kérdés is. A felmérés eredményeinek bemutatása egyúttal alkalmat ad az előzményi kutatással való összevetésre, s így a két vizsgálat között eltelt csaknem egy évtized változásainak számbavételére.⁹⁶ A kérdőív különböző tematikus csomópontjai⁹⁷ közül néhány csupán közvetve kapcsolódott a jogtudat problémájához – így például az egyén és társadalom viszonyában az egyéni önattribúció, vagy a globalizáció hatásainak megítélése –, azonban ezek a társadalomlélektani tényezők is hozzájárulnak a joggal kapcsolatos attitűdök formálódásának megértéshez.

A politikai és társadalmi kérdésekről való tájékozódás forrásai és a pártpreferenciák vizsgálata során – a médiumok és a pártok 2010-et követő átalakulásai folytán – nem volt értelme a korábbi adatokkal való összehasonlításnak. A 2018-as adatok azonban

⁹³ JAKAB–GAJDUSCHEK i. m. 288.

⁹⁴ Uo. 291–292.

⁹⁵ H. SZILÁGYI István – KELEMEN László: *Miként vélekedünk a jogról? Szociálpszichológiai kutatás 2018.* Budapest, HVG-ORAC, 2019.

⁹⁶ Vö. KELEMEN László: A kutatás eredményeinek összefoglalása. In: H. SZILÁGYI–KELEMEN i. m. 225–231. Ld. még FEKETE Balázs: „H. Szilágyi István – Kelemen László: Miként vélekedünk a jogról? Szociálpszichológiai kutatás 2018. (Budapest: HVG-ORAC 2019) 256. [ismertetés] *Állam- és Jogtudomány*, LXI. évf., 2020/4. 142–145.

⁹⁷ A kérdőív tematikus egységei: szocio-demográfiai adatok (i); a politikai és társadalmi kérdésekről való információszerzés forrásai (ii); a társadalmi javak elosztása és az életkilátások (iii); a globalizáció hatásainak megítélése (iv); az önattribúció (v); jog, bűnözés, igazságszolgáltatás (vi); rendszerkritika és világnézet (vii). A nem, kor, településtípus és megye szerint reprezentatív minta jellemzése kapcsán érdemes kiemelni, hogy a válaszadók 70%-a értékelte úgy saját anyagi helyzetét, hogy nincsenek különösebb anyagi gondjai. Vö. H. SZILÁGYI–KELEMEN i. m. 63.

a magyar társadalom erős megosztottságára engedtek következtetni. Erre utal például, hogy a legolvasottabb sajtótermék – a *Blikk* – vezette a leghitelesebbnek és a leghiteltelebnek tartott újságok listáját egyaránt,⁹⁸ vagy hogy a Fidesz–KDNP egyszerre volt a leginkább támogatott és a leginkább elutasított pártalakulat.⁹⁹

A társadalom és az egyén viszonylatát több aspektusból is vizsgálták a kutatók. Így elsőként a válaszadóknak a jövedelmek és az adóterhek elosztási elveiről alkotott elképzeléseiket firtatták. A válaszadók több mint kilenczede jelezte, hogy olyan társadalomban szeretne élni, melyben a jövedelmek a teljesítményhez igazodnak, és több mint háromnegyede a progresszív adózás gondolatát támogatta. A korábbi kutatások fényében – melyek felszínre hozták, hogy a magyarok jogtudata szembeötlő logikai ellentmondásokkal terhes – aligha lepődhetünk meg azon, hogy a teljesítményalapú jövedelemelosztást támogatók mintegy 40%-a azonban a teljesítménytől független, egyenlő elosztást is igazságosnak vélte. Vagy hogy a progresszív adózást – érdekeikkel ellentétben – a súlyos anyagi problémákkal küzdők szinte ugyanolyan arányban elleanezték, mint a legjobb anyagi körülmények között élők.¹⁰⁰

Az egyéni életkilátások aspektusát a kutatók az elidegenedés és az anómia vizsgálatára szolgáló két kérdéssorral igyekeztek felderíteni.¹⁰¹ A két skála összesen tíz itemből a válaszadók egyetértésének arányát követő sorrendben a kiszolgáltatottságra, az elszigeteltségre és a normahiányra utaló állítások szerepeltek a lista élén. Így például a válaszadók 72%-a értett egyet azzal az állítással, hogy „mondjanak bármit, az átlagembereknek egyre rosszabbul megy”, 69%-uk azzal, hogy „mostanában nemigen tudja az ember, hogy mire számíthat”, és kétharmaduk osztotta azt a nézetet, hogy „a cél szentesíti az eszközt”.¹⁰² Mind a kiszolgáltatottságra, a társadalmi elszigeteltségre és a normahiányra utaló kijelentésekkel a nagyobb arányban a rosszabb anyagi körülmények között, kevésbé iskolázott, falun élők azonosultak. Valamelyest deríti az egyébként meglehetősen sötét képet, hogy a válaszadók a legnagyobb arányban (88%) mégis azzal a kijelentéssel értettek egyet, hogy „ha az ember igyekszik, akkor mindig tud találni barátokat”.¹⁰³

Hasonló – néhány pozitív vonás ellenére aggasztó – kép tárul elénk a társadalmi problémák és a globalizációs hatások értékelését felszínre hozó kérdéssorokra adott válaszok elemzése során. A felsorolt nyolc társadalmi kérdés közül a terrorizmust és a migráció problémáját a válaszadók több mint 80%-a tartotta súlyos kérdésnek. Egyúttal hasonló arányban jelentkezett a globalizáció negatív hatásainak érzékelése,

⁹⁸ Vö. uo. 65–67. Az internet, illetve az internetes médiumok használatára vonatkozó adatokat – uo. 69–75. – érdemes lenne összevetni a későbbiekben az NKE Információs Társadalom Kutatóintézet reprezentatív, országos felmérésének eredményeivel. Ld. <https://www.ludovika.hu/aktualis/2020/06/17/bizalom-tudatosság-veszelyezet-az-interneten/>

⁹⁹ H. SZILÁGYI–KELEMEN i. m. 75–76.

¹⁰⁰ Uo. 77–80.

¹⁰¹ Az egyik a Dwight G. Dean által kidolgozott öt kérdőpontból álló *Alienation Scale*, a másik a Leo Srole-féle, az anómia mérését célzó, klasszikus öt itemes skála volt. Ld. uo. 57.

¹⁰² Uo. 78.

¹⁰³ Ld. uo. 80–91.

a kulturális bezárkózás és a xenofóbia tendenciája.¹⁰⁴ A vélemények alakulására természetesen alapvetően hatott az elmúlt évek kormányzati kommunikációja, ezen túl pedig a válaszadók jövedelmi viszonyai, iskolázottsága és lakóhelye. Ez utóbbi kapcsán érdemes megjegyeznünk, hogy bár a negatív, pesszimista élet- és világszemlélet különböző vetületeiben a kisebb méretű települések lakói inkább kitettek e tendenciáknak, a globalizáció fenyegető hatásaitól jobban védve érzik magukat. Ugyanakkor pozitívumként értékelhetjük, hogy mind a terrorizmus, mind pedig a migráció problémájánál fontosabbnak ítélték a válaszadók a környezetszennyezést és a klímaváltozást, ami a környezettudatosság öröndetes növekedését jelzi. A szociális érzékenység jelenlétére utal emellett, hogy a társadalmi problémák között a lista negyedik helyén szerepelt „a szegények és gazdagok közötti különbség növekedése”, amit a válaszadók 86%-a érzékelt égető szociális kérdésnek.¹⁰⁵

Ugyancsak ellentmondásos az a kép, melyet a válaszadók önmagukról alkotnak. Az önattribúciót négy itemsorral mérték a kutatók, melyek az önbecsülést, a gondolkodási stílust, a gondolkodás zártságát, valamint a személyiség kifelé, illetve befelé irányultságát vizsgálták. A felszínen a megkérdezettek többsége nagyon kedvező képet festett magáról – annyira szépet, ami már-már az őszinteség és az önkritika hiányának gyanúját veti fel. Így a válaszadók 85%-a „összességében elégedett magával”, háromnegyede „élvezi az olyan feladatokat, melyekben új megoldásokat lehet találni egy problémára”, kétharmaduk szerint „soha nem sértették meg mások érzéseit”, és több mint kilenczedük tudja magát „megbízhatónak, fegyelmezettnek” és „együttérzőnek, melegszívűnek”. Azért sok tekintetben árnyalja a képet, ha például összevetjük a magukat „új megoldásokat kereső”, kreatív gondolkodónak vélők arányát azokéval, akik „nem szeretik a bizonytalan szituációkat”, és mintegy tíz százalékkal többen vannak az előbbieknél. Vagy ha figyelembe vesszük, hogy miként oszlanak meg vagyoni helyzet, műveltség és lakóhely szerint azok, akik a kedvezőtlenebb jellemzőkkel karakterizálták magukat.¹⁰⁶ Elgondolkodtató például, hogy a nyolc általánost végzeteket követően az egyetemi diplomával rendelkezők érzik a legnagyobb arányban úgy, hogy „bárcsak többre értékelném magam”.¹⁰⁷ A válaszok elemzéséből kirajzolódó kép árnyoldalát tekintve Kelemen László összefoglalásában hangsúlyozza, hogy a magyar társadalom közel ötödének hátrányos helyzetéből fakadóan oly mértékben alacsony az önértékelése, hogy az a ‘tanult tehetetlenség’ kialakulásának veszélyével fenyeget.¹⁰⁸

¹⁰⁴ „Az életmódunkat meg kellene védeni az idegen behatásoktól” kijelentéssel a válaszadók 86%-a, a „jobban kellene korlátozni az idegenek jogait, akik itt akarnak élni” 80%-uk, „a külföldiek betelepítése nagymértékben növeli a bűncselekmények elkövetésének kockázatát” 79%-uk értett egyet. Ezzel szemben rendre kisebbségbe kerültek azok a válaszadók, akik úgy vélték, hogy „a szabadabb utazás és letelepedés mindenkinek hasznára válik”, „jó dolog, hogy a világ országai egyre inkább összefonódnak” és „színesebbé teszi az életet, ha sok, különféle ember él egymás mellett”. Uo. 92.

¹⁰⁵ Ld. uo. 91–102.

¹⁰⁶ Ld. uo. 102–135.

¹⁰⁷ Uo. 109.

¹⁰⁸ Vö. uo. 227.

Mindehhez még érdemes hozzávinnünk, hogy az autoriter személyiségjegyeket felszínre hozó, Theodor W. Adorno és munkatársai által kidolgozott híres *F Scale*-en alapuló kérdéssorra¹⁰⁹ adott válaszok egyszerre támasztották alá válaszadók körében a tekintélyelvűség uralkodó tendenciáját és a tekintélynek való alávetés, a paternalizmus iránti igény magas szintű jelenlétét. A megkérdezettek közel kilenctizede vélte úgy, hogy „fontos, hogy az ember tudjon engedelmessé válni és parancsolni is”, illetve hogy „az életben mindenkinek tudnia kell, hogy hol a helye, ki van felette és ki van alatta”. Emellett majdnem negyztizedük úgy érezte, hogy „jobban szereti, ha valaki megmondja neki, hogy mit kell tennie, mintha neki kellene döntenie mindenről”.¹¹⁰ Ez utóbbiakon belül pedig kiugróan magas arányban (58%) vannak a magukat nehéz anyagi körülmények között tudó válaszadók.¹¹¹

A magyar társadalomnak az autoriter hatalomgyakorlás és a paternalizmus iránti nagyfokú nyitottságának ténye sajátos fénybe helyezi a rendszerkritika és a rendszerigazolás 2010 óta bekövetkezett változásait.¹¹² Mind a rendszerkritika nyolc, mind pedig a rendszerigazolás hat itemjére adott válaszok átlagaiból képzett összetett mutató számottevően változott az eltelt nyolc év alatt, a politikai rendszerbe vetett bizalom növekedését jelezve.¹¹³ Ez az egyébként szokásosan pozitívnak tekintett fejlemény azonban nem a demokratikus, hanem sokkal inkább egy autoriter politikai rendszer konszolidációját mutatja, melyben az állampolgárok túlnyomó többsége (80%) „egy erős kezű vezetőtől várja az ország problémáinak megoldását”.¹¹⁴ E megfontolás vet árnyékot az igazságos világba vetett bizalom növekedését jelző adatokra is.¹¹⁵ Ugyanakkor nem szabad ezt az értékelést minden további mérlegelés nélkül kivetítenünk a jogrendszerbe vetett bizalom erősödésére, hiszen ennek a politikától bizonyos fokig független társadalmi stabilizáló hatása lehet. Ennek feltárásához azonban érdemes röviden sorra vennünk a vizsgálat kutatási tárgyunkhoz legszorosabban kapcsolódó témákat: a bűnözés érzékelésének, a bűnözést előidéző tényezőkre vonatkozó elképzelések, a bűnözés visszaszorítását célzó intézkedések, s végül az igazságszolgáltatás elfogadásának kérdéseit.

Az a tény, hogy 2010-hez képest csupán néhány százalékkal kevesebben nyilatkoztak úgy, hogy bűncselekmény áldozatává váltak, míg tetemesen növekedett az aránya azoknak, akik 2018-ban már nem tartottak attól, hogy bűncselekmény áldozataivá válnak,¹¹⁶ már előre jelezte a jogrendszer iránti bizalom erősödését.

¹⁰⁹ Uo. 58.

¹¹⁰ Vö. uo. 135–138.

¹¹¹ Uo. 137.

¹¹² Ld. uo. 191–214.

¹¹³ Az 1–4 fokú Likkert skálán mért átlagokból képzett összetett mutató a rendszerkritika esetében 2,71-ről 2,51-re csökkent, míg a rendszerigazolás összetett mutatója 2,05-ről 2,44-ra nőtt. Uo. 199.

¹¹⁴ Uo. 192.

¹¹⁵ Az igazságos világba vetett hit általános és személyes vonatkozásait 4–4 itemmel, 1–4 fokozatú Likkert skálán mért átlagokból képzett összetett mutatók az előbbi aspektusban 2,35-ről 2,58-ra, míg az utóbbiban 2,53-ről 2,71-ra nőtt. Uo. 219.

¹¹⁶ 2010-ben a válaszadók 19%-a nyilatkozott úgy, hogy bűncselekmény áldozata volt, míg 2018-ban 13%-uk. Ezzel szemben 2010-ben a többség (58%) tartott attól, hogy áldozattá válik, míg nyolc évvel később

A bűnözés okairól alkotott elképzelések annyiban változtak a vizsgált periódusban, hogy valamelyest előtérbe került az egyéni pszichés motívumok értékelése a társadalmi, illetve a külső ellenőrzés tényezőivel szemben. A legnagyobb mértékű változást a „szegénység, megélhetési nehézségek” társadalmi faktorának leértékelődése jelentette, melyet a korábbi felmérés során a válaszadók közel fele sorolt a bűnözés legfontosabb okai közé, míg 2008-ban csupán negyedük.¹¹⁷

Egy érdekes ellentmondás tapasztalható abban a tekintetben, hogy a válaszadók a jogalkotás és a jogalkalmazás terén milyen intézkedésektől várják a bűnözés csökkenését. Míg az első vizsgálat időpontjában egyértelműen a büntetési rezsim szigorításában bíztak, addig a nyolc évvel későbbi adatok azt mutatták, hogy felerősödtek az enyhítések jótékony hatásához fűződő remények. Ennek eredményeként teljesen kiegyenlítetté vált a szigorítás és az enyhítés iránti igény.¹¹⁸ Egy közel azonos tematikájú itemsor esetében, mely a bűnözés csökkenését előidéző okokról kialakult véleményeket vizsgálta,¹¹⁹ hasonló kiegyenlítődesi tendencia volt tapasztalható.

Ebbe az „enyhülési folyamatba” illeszkedik a halálbüntetés támogatottságának csökkenése. 2010-ben még a minta közel kétharmada (67%) pártolta a halálbüntetés visszaállítását, 2018-ban már alig több mint fele (54%).¹²⁰ A változási folyamat egyenletességére utal az tény, hogy a Gajduscek-féle 2015-ös adatfelvételkor a halálbüntetést a válaszadók 58%-a támogatta. Mint fentebb említettük, az akkor alkalmazott kérdőívől átkerült a 2018-as vizsgálatba a halálbüntetéssel kapcsolatos attitűdöket megcélzó kérdéssor. Az alapeloszlások összevetése azt mutatja, hogy az eltelt három év folyamán valamelyest növekedett az „utilitarista” érvelést választók aránya a kapitális büntetés kérdését erkölcsi alapon megítélőkhöz képest.¹²¹ Kérdés, hogy a halálbüntetés támogatottságának csökkenéséből következtethetünk-e a korábbi kutatások során a

a többség (65%) úgy nyilatkozott, hogy nem tart ettől a lehetőségtől. Uo. 177–178.

¹¹⁷ Uo. 164–169.

¹¹⁸ A szigorítás iránti igényt a következő állításokkal való egyetértést, 4 fokozatú Likkert skálán mérték: „az abortuszt be kellene tiltani”, „a halálbüntetést vissza kellene állítani”, „a súlyosabb bírósági ítéletek nagyobb visszatartó erővel bírnának”. Az enyhítéssel kapcsolatos várakozásokat pedig „a börtönbüntetés önmagában nem csökkenti a bűnözést”, „a szociális támogatások növelése nagymértékben csökkenti a bűnözés mértékét”, „az enyhe kábítószeres, például a marihuána fogyasztását legalizálni kellene” ítemjeivel. 2018-ban a szigorító és az enyhítő intézkedések támogatottságát jelző összetett mutatók közel azonosává váltak: a szigorítás esetében ez 2,49, míg az enyhítésnél 2,47-os átlagot jelentett. Uo. 148.

¹¹⁹ A szigorításokkal való bűnmegelőzés felsorolt tényezői a „szigorúbb iskolai nevelés”, a „súlyosabb bírósági ítéletek” és az „elrettető büntetőtörvények” voltak. A körülmények javításának tényezőiként pedig a „munkanélküliség megszűnése”, a „szorosabb emberi közösségek” és a „magnövelt mértékű szociális támogatások” szerepeltek. Uo. 152.

¹²⁰ Uo. 147.

¹²¹ Két állítást utalt az utilitarista szemléletre: „a halálbüntetés értelmetlen, mert nincs visszatartó hatása” és „a halálbüntetést érdemes lenne visszaállítani, mert megvédené a társadalmat a javíthatatlan bűnözőktől”. Az erkölcsi érvelés lehetőségét pedig a következő két állítás adta: „a halálbüntetés elfogadhatatlan, mert az államnak nincs joga megölni valakit” és „a halálbüntetést érdemes lenne visszaállítani, mivel a legsúlyosabb bűncselekményeknek ez lenne az igazságos büntetése”. Míg 2015-ben a válaszadók 61%-a választott valamilyen erkölcsi érvelést, addig 2018-ban már csupán 52%-uk. Vö. H. SZILÁGYI–GAJDUSCHEK i. m. 224–227.; H. SZILÁGYI–KELEMEN i. m. 145–146.

magyar lakosság körében észlelt magas büntetési igény mérséklődésére?¹²² E problémára azonban nyilvánvalóan csak további kriminológiai, jogszociológiai vizsgálatok adhatnak választ.

Mint fentebb láttuk, mind a társadalomlélektani jellemzők pozitív változásai, mind pedig az áldozattá válástól való félelem csökkenése bizonyos fokig már valószínűsítette a jogrendszerben való bizalom növekedését. Ez a várakozás igazolódott is, amennyiben az igazságszolgáltatással kapcsolatos attitűdök felszínre hozását célzó itemsor nyolc állításából hat esetben volt tapasztalható a bizalom növekedésére utaló elmozdulás a vizsgált periódusban.¹²³ A négyfokozatú Likkert-skálán mért átlagokból képzett index ennek eredményeként mintegy másfél százalékponttal emelkedett.¹²⁴

Az ezredfordulót követő második évtized utolsó jelentős kutatása a Fekete Balázs által szervezett és vezetett kutatási projekt volt,¹²⁵ melynek eredményei még csak részben kerültek publikálásra a jelen dolgozat kéziratának lezárásáig.¹²⁶ A kutatás alapvető célja a magyar lakosság jogosultság-tudatának nemzetközi összehasonlításban való értékelése volt. A projekt két elméleti és módszertani alappillére pedig Sajó András 1988-as munkája,¹²⁷ valamint a Gajdushek-féle 2015-ös nemzetközi összehasonlító

¹²² SAJÓ–SZÉKELYI–MAJOR (1977) i. m.; VIGH József – TAUBER István: A bűnözés megelőzése és a jogtudat egyes problémái. In: SZÜK László (szerk.): *A bűnmegeelőzésről I. Tanulmánykötet*. Budapest, Igazságügyi Minisztérium, 1983. 64–111.; SAJÓ (1986) i. m. 273–312.; SAJÓ (1988) i. m.

¹²³ A következő állítások közül az első hat esetben volt tapasztalható az igazságszolgáltatásba vetett bizalom növekedése: „a magyar igazságszolgáltatás független a politikától”, „a magyar bíróságok előtt minden ember egyenlő elbírálásban részesül”, „ma Magyarországon mindig érdemes igazunkat a bíróságon keresni”, „nem érdemes pereskedni, mert ez csak az ügyvédeknek kedvez”, „a bírósági ítéleteket általában elfogadhatónak tartom”, „a bírósági ítéletekben a jog és az igazságosság gyakran elválik egymástól”, „a befolyásos emberekre másképp alkalmazzák a jogot, mint az átlagemberekre”, „az ügyek kimenetele nagymértékben a bíró személyétől is függ”. H. SZILÁGYI–KELEMEN i. m. 182–185.

¹²⁴ Az igazságszolgáltatás iránti bizalom mértékét mutató index a 2010-ben mért 2,04-es értékről 2,18-re emelkedett 2018-ban. Uo. 185.

¹²⁵ A kutatócsoport tagjai voltak Bartha Attila, Fekete Balázs és Gajdushek György. A kutatás az NKFI FK 125520 számú, *A jogosultságkultúra hiánya a közép-európai jogi kultúrákban. Mítosz vagy valóság?* projekt keretében készült.

¹²⁶ A kutatás elméleti megalapozásáról ld. Balázs FEKETE: Rights Consciousness in the CEE Region: Lessons from the Earlier Studies. *Jahrbuch für Ostrecht*, Vol. 60. (2019) 185–202.; BARTHA Attila – FEKETE Balázs – GAJDUSCHEK György: A jogosultságkultúra empirikus elemzése: elméleti és módszertani előfeltevések. *JTiblog*, <https://jog.tk.hu/blog/2019/07/a-jogosultsagkultura-empirikus-elemzése-elofeltevesek> [A továbbiakban: BARTHA–FEKETE–GAJDUSCHEK (2019a)]. FEKETE Balázs: Jogi kultúra és jogosultságkultúra. Egy lehetséges fogalmi háló vázlat. *Miskolci Jogi Szemle*, 15. évf., 2020/1. 88–93. A kutatás empirikus eredményeinek bemutatására ld. BARTHA Attila – FEKETE Balázs – GAJDUSCHEK György: A jogosultságkultúra empirikus elemzése: a jogi éberség komponense. *JTiblog*, <https://jog.tk.hu/blog/2019/07/jogi-ebereg> [A továbbiakban: BARTHA–FEKETE–GAJDUSCHEK (2019b)]. BARTHA Attila – FEKETE Balázs – GAJDUSCHEK György: A jogosultságkultúra empirikus elemzése: a jogok azonosításának komponense, *JTiblog*, <https://jog.tk.mta.hu/blog/2019/07/a-jogok-azonositas>, 2019. július 28 [A továbbiakban: BARTHA–FEKETE–GAJDUSCHEK (2019c)]. BARTHA Attila – FEKETE Balázs – GAJDUSCHEK György: A jogosultságkultúra empirikus elemzése: a jogi mobilizáció komponense. *JTiblog*, <https://jog.tk.hu/blog/2020/03/a-jogi-mobilizacio-komponense> [A továbbiakban: BARTHA–FEKETE–GAJDUSCHEK (2020)].

¹²⁷ SAJÓ (1988) i. m.

vizsgálat volt.¹²⁸ Az előbbi szolgálta a jogosultság-tudat fogalmi elemzésének kiindulópontjával, míg az utóbbi az összehasonlítás módszertanát – illetve tudományszervezési háttérét – előlegezte meg, amennyiben ez alkalommal is Szerbia és Hollandia képezte a komparatív elemzés viszonyítási pontjait.

A kutatók az empirikus vizsgálat számára való operacionalizálása során a jogosultság-tudat fogalmának három komponensét különítették el: a jogi éberség (i), a jogok azonosításának képessége (ii), valamint a jogi mobilizáció (iii) összetevőit. A jogi éberség (i) a polgárok azon készségét jelöli, hogy bizonyos helyzeteket jogi szempontból (is) tudnak szemlélni. Vagyis egy adott vitát, nézeteltérést képesek jogi konfliktusként értelmezni. Ezzel szorosan összefügg a jogok azonosításának képessége (ii), amely lehetővé teszi számukra, hogy az adott vitában jogi nyelven legyenek képesek megfogalmazni álláspontjukat. A jogi mobilizáció (iii) a polgároknak a jogi intézményekre, eljárásokra vonatkozó – pozitív és negatív – attitűdjeire utal, melyek befolyásolják, hogy a jogiként felfogott és artikulált vitában végül megkísérlik-e az állami jogszolgáltatási mechanizmusok valamelyike révén érvényesíteni jogukat.

Az adatfelvétel során kombinálták a *survey*-típusú kvantitatív módszert a félig-strukturált interjú kvalitatív metódusával. 2019 júniusában a kutatásban szereplő három országban 800 fős, nem, életkor, iskolai végzettség és lakóhely szerint súlyozott mintára végeztek telefonos, kérdőíves adatfelvételt. Ezt az anyagot egészítették ki kilenc magyar jogi szakemberrel készített interjúval, melyeket 2019 őszén rögzítettek. Ez utóbbiakat az elemzésben elsősorban a kvantitatív módszerrel felvett hazai adatok értelmezéséhez használták a későbbiekben a kutatók.¹²⁹ A kérdőív öt feltételezett konfliktushoz kapcsolódóan – melyek közül véletlen rotációval hármat választottak ki az egyes lekérdezések során – egy öt elemes, zárt válaszokat tartalmazó skálával mérték a jogi éberség (i) szintjét.¹³⁰ Szintén e helyzetekre vonatkozóan egy nyílt kérdéssel vizsgálták a jogok azonosításának képességét (ii), amelyre adott válaszok kódolásánál négy fokozatot különítettek el: „nem releváns válasz”, „releváns, de nem a jogok nyelvét használja”, „kifejezetten csak jogszabályokra hivatkozik” és „releváns válasz a jogok/jogosultságok nyelvén”.¹³¹ A jogi mobilizáció (iii) esetében két négy ítemes skálával

¹²⁸ GAJDUSCHEK (2019) i. m.

¹²⁹ Az öt feltételezett konfliktus: „Egy kisebb autóbaleset után szóban megállapodott a balesetért felelős másik személlyel, hogy ő kijavítja az Ön autóján keletkezett károsodásokat. A másik fél ezt nem teszi meg.” „Elválík. A bíróság úgy döntött, hogy a volt férjénél/feleségénél helyezi el a gyereket, Ön pedig hétvégeként találkozhat vele. A volt házastársa azonban megakadályozza a találkozást.” „Házát természeti csapás miatt tűzkár érte. A biztosító úgy dönt, hogy a károknak csak kisebb részét téríti meg.” „Az adóhatóság további adó befizetését írja elő az Ön számára, de meg van győződve arról, hogy ezt nem kell befizetnie a hatályos adójogszabályok alapján.” „Valamilyen okból letartóztatják a gyereket és a rendőrség nem teszi lehetővé, hogy ügyvédet hívjon.” A lehetséges válaszalternatívák: „Nem szórakoznék a dologgal, hagynám az egészet a fenébe.” „Mindenképpen megpróbálnék személyesen megállapodni a rongálást okozó másik féllel.” „Más megoldást keresnék befolyásos ismerőseim és barátaim segítségével.” „Beszelnék egy jogi szakértővel vagy egy olyan barátommal, akinek van tapasztalata ilyen ügyekben a lehetséges jogi megoldásról.” „Saját magam jogi eljárást indítanék.” BARTHA–FEKETE–GAJDUSCHEK (2019a) i. m.

¹³⁰ BARTHA–FEKETE–GAJDUSCHEK (2019b) i. m.

¹³¹ BARTHA–FEKETE–GAJDUSCHEK (2019c) i. m.

igyekeztek a kutatók a jogi eljárások előnyeire (pl. a jogi döntés elfogulatlansága), illetve hátrányaira (pl. az eljárások költségessége) vonatkozó beállítódásokat felderíteni.¹³²

Ami a jogi éberség (i) összetevőjét illeti, az adatok az előzetes várakozásoknak megfelelően azt jelezték, hogy viszonylag alacsony annak mértéke. Világosan kirajzolódott az is, hogy a válaszadók hajlamosabbak voltak jogi útra terelni a konfliktust magánszemélyekkel, mint az intézményekkel – legkevésbé az adóhatósággal – szemben. Azoknak a kérdéseknek nyomán, melyek az elsőként választott cselekvési forma kudarca (pl. személyes megegyezés), vagy éppen sikere (pl. jogi szakértővel való konzultáció pozitív eredménye) esetén választott „B-terv”-re irányultak, azonban valamelyest kedvezőbb kép alakult ki: a válaszadóknak majd’ kétharmada (63%) minősült „erős jogi éberségűnek”. Az eddig megjelent közleményekben a szerb és holland adatokkal való összevetés eredményeit még nem mutatták be a kutatók a jogi éberség komponensének viszonylatában.¹³³

Hasonlóan biztató képet festett a vitában használt érvek jogi megfogalmazásának (ii) vizsgálata. A különböző helyzetekben eltérő mértékben ugyan, de összességében a válaszadók közel harmada volt képes kifejezett vagy közvetett módon, jogi nyelven kifejezni álláspontját. A legkevésbé az adóhatósággal szemben, míg a legnagyobb mértékben a gyermek látogatása, illetve az ügyvédi képviselet igénybevételének megtagadása esetében. A szocio-demográfiai változók közül az életkor – amennyiben az idősebbek, 50–65 évesek, jellemzően jobban uralták a jogi nyelvet, mint a fiatalabb korosztályhoz tartozók –, valamint a bírósági eljárásban való korábbi részvétel mutatott szoros összefüggést a jogok azonosításának képességével.¹³⁴

A jogi mobilizáció (iii) esetében is érzékelhető egy jelentős különbség a fiatalabb és az idősebb korosztályok között. Az előbbieket sokkal szkeptikusabbak a jogi eljárás előnyeit illetően, kevésbé hisznek annak elfogulatlanságában is kiszámíthatóságában, mint az utóbbiak. Így az idősek körében sokkal erőteljesebben van jelen a joghoz fordulás igénye. Ehhez hasonlóan a nők is inkább érzékelik a jogi eljárások negatív oldalait, mint a férfiak. Bizonyos fokig azonban meglepő az az összefüggés, hogy a kevésbé iskolázottak a jogi eljárások előnyeit, míg a képzettebbek a hátrányait látják jobban, s emiatt körükben alacsonyabb a jogi mobilizációra való hajlandóság. Szintén elgondolkodtató a nemzetközi összehasonlítás eredménye, amely azt mutatta, hogy nem csak Hollandiában, de Szerbiában is többre értékelik a jogi eljárások pozitívumait, mint hazánkban, vagyis mindkét országban magasabb a polgárok körében a konfliktusok jogi úton való rendezése iránti igény.¹³⁵

3. Összefoglalás

A rendszerváltást követően a hazai jogszociológiában zajló jogtudat-kutatások fentiekben bemutatott eredményeinek értékelésére kutatási projektünk három szempontot

¹³² BARTHA–FEKETE–GAJDUSCHEK (2020) i. m.

¹³³ BARTHA–FEKETE–GAJDUSCHEK (2019b) i. m.

¹³⁴ BARTHA–FEKETE–GAJDUSCHEK (2019c) i. m.

¹³⁵ BARTHA–FEKETE–GAJDUSCHEK (2020) i. m.

kínál:¹³⁶ a jogtudat vizsgálatának elméleti megalapozása (i), a kutatás módszertanának kérdése (ii) és a kutatási eredmények tartalmi összegzése (iii). A teljes eszmetörténeti anyag – beleértve ebbe a szocializmus korszakának kutatásait –, vagy akár csak a most tárgyalt három évtizednyi periódus termésének e három szempont szerinti mérlegelése legalábbis három önálló tanulmányt igényelne, így az alábbiakban csupán a későbbi elemzések kiindulópontjául szolgáló néhány jellegzetes tendenciát emelünk ki az egyes aspektusokból.

Az elméletépítés (ad i) tekintetében először is látnunk kell, hogy a rendszerváltást követően jelentősen erősödött a tudományközi – inter- vagy multidiszciplináris – elméleti tájékozódásra törekvés. A jogtudat-kutatások terét érintő legjelentősebb új impulzusok a kulturális, illetve jogi antropológia, a társadalomlélektan, a politikatudomány és az összehasonlító jog területéről eredtek. Az antropológia gazdagította a jogi kultúra fogalmi diszkusszióját, és az olyan koncepcionális keretek, mint a fél-autonóm társadalmi mezők elmélete, az interakcionista szemlélet vagy a jogi rítus fogalma pedig a kutatások módszertanának kidolgozására is hatottak. A szociálpszichológiából a narratív pszichológia és a szociális reprezentációk elmélete is utat talált kutatási területeinkhez, felrészítve az egyéni jogtudat formálódásának vizsgálatát. A társadalmi tőke, az intézményi bizalom, az igazságos világba vetett hit, a rendszerigazolás elméletei a politikatudomány közvetítésével érkeztek a jogtudat-kutatásokhoz. Az összehasonlító jogi vizsgálódások szintén hozzájárultak a jogi kultúra fogalmának kibontásához, különösen a jogosultságtudat koncepcionális elemzésével.

Ha pillantást vetünk a korábbiakban a jogtudat jelenségéről vázolt elméleti problématerképre,¹³⁷ akkor azt látjuk, hogy az elmúlt három évtized kutatásai gyakorlatilag az ott körvonalazódó valamennyi tematikus csomópontot érintették: így a jog szocializációjának, a jogi kommunikáció egyéni és társadalmi aspektusának, a jogalkalmazás és az egyéni jogi, illetve jogilag releváns cselekvés lehetőségeinek kérdésköreit. A társadalmi szerkezet közvetítő elemei közül a rendszerváltást követően került az érdeklődés homlokterébe a roma jogi kultúra, illetve a romák jogi helyzetének vizsgálata, valamint a jogász hivatás, és azon belül is elsősorban az ügyvédség szociológiai kutatása. Természetesen az e tematikában folytatott kutatások nem egyenletes intenzitással zajlottak a vizsgált periódusban, s nem is fedték le a problémakomplexumok minden vonatkozását. A „fehér foltok” felderítése nyilván a későbbi részletesebb elemzések feladata lesz.

A kutatások módszertanát (ad ii) szemügyre véve azt mondhatjuk, hogy elmozdulás figyelhető meg a kvantitatív módszerektől a kvalitatív módszerek alkalmazása irányába. A rendszerváltás óta eltelt periódusban is viszonylag csekély számú nagymintás, országosan reprezentatív kérdőíves felmérés készült, emellett azonban számos új kvalitatív módszer alkalmazására történt kísérlet. Így a részt vevő megfigyelést, a különféle nyelvészeti (szociolingvisztikai) metódusokat, a fókuszcsoportos interjúkat, a narratív pszichológiára támaszkodó életút-interjú elemzés módszereit említhetjük példaként.

¹³⁶ Vö. H. SZILÁGYI (2020) i. m.

¹³⁷ H. SZILÁGYI István: A jogtudat-kutatások elméleti problématerképe. In: H. SZILÁGYI (szerk., 2018) i. m. 97–122.

Nagyon fontos előrelépés történt az empirikus összehasonlító jogi vizsgálódások terén is, ahol már nem csupán a nemzetközi adatbázisokból (*ESS, WVS*), hanem önálló projektek keretében zajló adatfelvételekből nyert adatok elemzésére is sor került.

Ami a jogtudat-kutatások intenzitását illeti, a '90-es években megfigyelhető átmeneti visszaesést követően az fokozatosan növekedett, mígnem az elmúlt évtizedben elérte, sőt meg is haladta a rendszerváltás előtti első virágkorát (1970-es évek).¹³⁸ Ugyanakkor sem a kutatások tematikájában, sem a módszereiben, sem pedig intenzitásunkban a rendszerváltást követően beállott változások nem adnak alapot arra, hogy komolyan kérdésessé tegyük kutatási projektünknek azt a kiinduló feltevését, miszerint a jogtudat-kutatás a magyar jogszociológia eddigi történetében egy folyamatos hagyományt képez.

Végül lássuk milyen választ adhatunk arra kérdésre, melyet a szocializmus korszakának kutatásait áttekintő tanulmány végén fogalmaztunk meg a magyar lakosság jogtudatának és a magyar jogi kultúra jellemzése kapcsán (ad iii). Nevezetesen, hogy a rendszerváltást követően hogyan volt képes megbirkózni a magyar társadalomnak a Kádár-korszak nyomasztó örökségével, azaz a közösségi élethez, a politikához és a joghoz való deformált viszonytal, melyet ott – Sajó András kritikai vizsgálódásai nyomán – a gyenge jogosultság-tudattal, a paternalizmus iránti igénnyel, a képmutató, torz önértékeléssel, a primitív, egalitárius egyenlőség felfogással és a befelé forduló, idegengyűlöltre való hajlammal jellemeztünk.¹³⁹ A demokratikus fordulat óta eltelt három évtizedben bekövetkezett változások mozgásainak részletes bemutatása természetesen a fentiekben ismertetett kutatási eredmények részletes elemzését kívánná. Az elmúlt évtizedben felvett adatok alapján azonban az a sommás következtetés vonható le, hogy nem sikerült feldolgoznunk – vagy „ledolgoznunk” – a szocializmus terhes hagyatékát. A közélet felszínén zajló politikai csatározások, a politikai és jogi intézmények időnként drasztikusan gyors változásai dacára politikai és jogi kultúránk meglepő szívóssággal reprodukálja a korábbi, a közösséget és az egyént egyaránt romboló beidegződéseket, hétköznapi gyakorlatokat.

A társadalom joghoz való viszonyulásában azonban mégis érzékelhető pozitív elmozdulás néhány vonatkozásban. Így a jogismeret, az intézményi bizalom, illetve az igazságszolgáltatásba vetett bizalom növekedése, a büntetési igény csökkenése azt a reményt keltik, hogy talán lehetőség lenne arra, hogy éppen a jogi kultúrából induljon ki egy a politikai kultúrát is kedvező irányba terelő impulzus. Talán van remény arra, amit a kilencvenes években elszalasztott a magyar társadalom és a politikai elit, s hogy ezúttal ne „felülről” kerüljön bevezetésre a jogállamiság, hanem „alulról”, a társadalom részéről fogalmazódjon meg a jogbiztonság igénye.

¹³⁸ Vö. H. SZILÁGYI (2021) i. m. 36–48.

¹³⁹ Uo. 62.

